

ПРЕГЛЕД ЛИТЕРАТУРЕ.

Никола *Радојчић*, Снага закона по Душанову закону. Сепаратни отисак из књ. СХ „Гласа“ Српске Краљевске Академије. Ср. Карловци 1924. стр. 42, 8⁰.

Nikola *Radović*, Die Gründe einer serbischen Entlehnung aus dem byzantinischen Rechte. Сепаратни отисак из Académie Roumaine, Bulletin de la section historique. t. XI. Congrès de byzantinologie de Bucarest mémoires. Bucarest 1924 стр. 8, 8⁰.

О устројству средњовековне српске државе, о функцијама власти у њој и њихову међусобну односу, те о њеном правном поретку немамо још тачно и јасно изражене слике. До ње можемо доћи тек након темељних на основу домаћих и страних извора изражених специјалних студија о појединим државним и правним институцијама. То важи и у погледу најважнијег српског правног споменика, Законика цара Стефана Душана, који ни у формалном ни у стварном погледу није још потпуно испитан. Ми још немамо тачних и подробних анализа појединих одсека правне материје у истом закону, а исто тако нису вршена систематска испитивања у том погледу да ли су одредбе појединих група у закону оригиналне, било у целини било у појединостима, или су прерада односно превод одговарајућих одредаба страних законика и права. Као што поједини делови Душанова Законика још нису довољно осветљени тако ни у погледу његове целине немамо досада коначан и сигуран суд, јер још није тачно утврђено да ли су карактер и диспозиција материје у истом закону самосталан продукт српског духа и културе или су, уз веће или мање модификације, пресађени из страног права. Руски правни историк Зигел¹ у својој оцени на велико дело Флоринског о Споменицима законодавног рада цара Стефана Душана почео је да испоређује Душанов Законик с византијским законом Василика те је обавио поређење прве књиге Василика с почетцима Душанова Законика и ту је прекинуо своје упоредноправне студије; у упоређивање пак друге књиге Василика, која има интересантних места за разумевање Душанова Законика, и даљих 58 књига Василика није се уопште хтео упуштати. Потребно је нагласити да српској историографији још увек недостају најважнији услови за потпуно успешно истраживање унутрашње историје средњовековне српске државе: критично издање свих домаћих извора те опсежан и исцрпан систематски приказ државног и административног права у византијској империји. Али ми још за извесно време не можемо очекивати онако реконструисан систем византског државног и административног права, као што га имамо за римско државно и административно право од Mommsen-а и Mauguardt-а, јер устројство и администрација византијске империје пружа још много важних и сложених проблема, које ваља претходно у појединим монографијама и расправама испитати и расветлити.

¹ Унив. изв. (Києв) XXXVIII (1898) Nr. 11, 237.

Радојчић у првој својој расправи нема намеру да се упушта у расправљање целог комплекса питања о одношају Душанова Законика према римсковизантијском праву уопште и посебно према српским преводима и прерадама из римсковизантијских правних зборника, него се ограничава на анализу и интерпретацију члана 171. и 172. Душанова Законика, а уз то се још обзире на члан 105, који говори о снази закона и о односу владара према државним законима. Члан 105. налази се у првом делу Душанова Законика од 1349., а чланови 171. и 172. у другом делу, који је израђен 1353./4. У члановима 171. и 172. цар Стефан Душан наређује судијама да се при судским расправама имају строго придржавати одредаба садржаних у законнику, па и у том случају, ако би непосредно од самог владара дошла каква наредба, која стоји у опречности с одредбама постојећих закона. Сви домаћи и страни научници, који су се досада бавили испитивањем Душанова Законика, сматрали су чланове 171. и 172. оригиналним продуктом српског средње-вековног права и великом културном тековином, којом се средњевековно српско право знатно разликује од толико савремених права како по садржини тако и по духу. Међутим код Радојчића појавила се већ пре дужег времена сумња у оригиналност ових законских чланова, који се већ с обзиром на своју садржину нису могли органски развити из српског средњевековног права, јер закони ове врсте претпостављају да је њихову донашању претходио врло дуг и богат правни живот, што код српског права никако није био случај. Проучавање правног развитка у другим средњевековним државама, нарочито у Византији, још је више појачало ову сумњу код Радојчића. Специјално приликом проучавања византијске историје у епоси Комнена привукла је пажњу Радојчића новела цара Манојла I. Комнена од 1159², која садржи сходне одредбе за случај сукоба између постојећих закона и царских наређења. Ова новела послужила је Радојчићу као исходна тачка за систематско проучавање позноримских и византијских закона, који се односе на исти предмет, те је дошао до закључка да су у римској империји и касније у Византији, која је њен органски наставак, закони имали пуну обвезну моћ не само за поданике него и за императора, који се у својим административним актима и судским решењима морао кретати у оквиру граница одређених постојећим законима. Раније је владало погрешно мишљење да је Византија била строго аутократска држава, у којој је самовоља владара илузорним чинила моћ постојећих закона. Али најновија научна истраживања дала су обратне резултате, у смислу којих је моћ византијских императора била ограничена постојећим законима и другим стварним моментима³.

Радојчић даје подробен приказ и анализу позноримских законских наређења од IV—XII. столећа, која нормирају однос владара према државним законима те наглашују да моћ закона исто тако везује императора као и поданике. Писац почиње с излагањем дотичних законских одредаба садржаних у првом официјелном законском зборнику римског царства у Codex-у Theodosianus-у. Иста места налазе се у првој књизи Codex-a Theodosianus-a у титулама I. De constitutionibus principum et edictis (I 1, 1; I 1, 3; I 2 4), II-De diversis rescriptis (I 2, 1; I 2, 2; I 2, 3) и III. De mandatis principum (I 3, 1). После сумарног приказа односних одредаба у Јустинијанову Codex-у и Digesta-ма задржава се дуже код Јустијанових новела од којих у првом реду долазе у обзир две новеле о судијама LXXXII од 539. год. и CXIII од 541. год. Ове новеле садрже — прва у уводу и §§ 13, и 14., а друга у уводу и у § 1. — опширне диспозиције о односу императора према законима те о модалитетима судског поступка у оним конкретним случајевима, кад царске наредбе дођу у колизију с одредбама закона. Ове одредбе споменутих новела узете су како у извод Јустијанових новела који је саставио византијски

² Ed. C. E. Zachariae a Lingenthal у Ius Graeco-Romanum III. стр. 455/7.

³ I. B. Bury, The constitution of the later Roman Empire. Cambridge 1910; Ch. Diehl Le Sénat et le Peuple Byzantin aux VIIe et VIIIe siècles. Byzantion I (1924) 201—213.

правник Атанасије Схоластик⁴, тако и у последње велико дело византијског законодавства, у Василике, где се налазе у шестом титулу друге књиге и првом титулу седме књиге (lib VII tit. I, 16 и 17). О истом предмету говоре још и наређења петог и шестог титула друге књиге Василика II 5, 3; II 5, 7 те II 6, 6; II 6, 9 и II 6, 15. Сва ова легислативна расположења садрже изрично наређење да општи закони (*leges generales*, οἱ γενικοὶ или καθολικοὶ νόμοι) имају обвезну моћ и за императора и за чланове царске куће те да протузаконите царске наредбе административне природе и решења јудицијелног карактера *ipso iure* не могу имати правну снагу. Сви владарски акти морају стајати у складу не само са словом, него и са духом закона; судије се строго упућују да у вршењу својих функција више пазе на дух, него на слово закона. Од новела византијских владара после цара Лава VI Мудрог, долази у овом предмету за нас у обзир напред споменута новела цара Манојла I. Комнена од 1159. год., који има великих заслуга за регенерацију византијског права. Иста новела потекла је из настојања поменутог императора, да изглади контрадикције између грађанског и законског права, нарочито пак дисхармоније, које су постојале у самом световном праву.

Завршујући свој преглед о историји односа владара према законима у Византији спомиње Радојчић, да су императори и у последњим столећима византијске империје остали на истом становишту и да нарочито цар Андроник II. позива у својој новели од 1296⁵ судије да суде строго по законима без обзира на икоје личности и слободно од сваког утицаја.

Анализом споменутих римских и византијских законских одредаба и поређењем чланова 171. и 172. Душанова законика с истим долази Радојчић до закључка, да ове српске законске одредбе, које се по садржини потпуно слажу с односним римским и византијским, које нормирају положај цара према државним законима и утврђују свемоћну снагу закона, нису оригиналне, него су узете из римског и византијског права. Радојчић истиче, да се не може с апсолутном сигурношћу утврдити њихов извор, али је највероватније да су српске законске одредбе узете или из пуних или из скраћених Василика, и то из пуних не из друге, него из седме књиге првог титула, члана 16. и 17., који садрже одредбе о судијама. По Радојчићеву мишљењу српски законодавци морали су византијске законе скратити и упростити, удесити их према тадањем степену развитка српског права, и поштрити им тон према енергичној дикцији, која је карактеристична за Душанов Законик уопште. Позајмица из византијског права очигледна је, кад се испореди с изводом баш она места извора, која је српски законодавац сматрао за најважнија.

После овог Радојчић говори о мотивима постанка ових законских чланова. Мотиви су били у првом реду политичке природе. Цар Стефан Душан освојио је био многе области византијске империје, у којима су владали византијски закони и међу чијим је становништвом била јако развијена правна свест. Да би нове поданике задобио за српску државу и евентуално створио основу за остварење својих даљих политичких планова цар Стефан Душан реципирао је оне византијске законске одредбе, чија је сврха да створе гаранцију за потпуну правну сигурност и објективност у правосуђу, те их је публиковао у своје законике као чланове 171. и 172. Доношење ових законских одредаба дакле никако није било диктирано унутрашњом потребом српског правног развитка него је потекло из жеље, да новим грађанима грчке народности олакша и омили живот у српској држави.

М. Костренчић у свом приказу горње Радојчићеве расправе (*Narodna Starina* 7, 1923, стр. 100—102) износи мишљење, да су такви закони, као што су 171. и 172.

⁴ О развоју византијског законодавства и правне знаности после Јустинијана постоји најновији приказ од Paul Collinet-a, *Byzantine legislation from the death of Justinian (565) to 725*. The Cambridge Medieval History IV (1923) 706—725.

⁵ Ed. C. Zachariae a Lingenthal у *Ius Graeco-Romanum* III. стр. 660—672.

члан Душанова Законика, могли и самостално постати у средњовековној српској држави, јер сматра да је државоправни положај византијског императора и његов однос према законима био друге природе него владара у Србији, чији је положај по његову мишљењу био сличан положају владара у Угарској. Костренчић нарочито упозорје на угарско-хрватског краља Андрију II. и на есхатокол његове Златне Буле, који садржи одредбу да палатин не сме допустити да краљ одступи од норма истог закона; ако не би ипак краљ то учинио даје се племству „*ius resistendi ac contradicendi*“ тј. право формалног отпора против краља. Слично право налази се и у уставу Краљевине Кастилије и Арагонције те нарочито у чувеној енглеској Magna Charta од год. 1215. Костренчић завршује своје излагање с наглашом, да је идеја неповредивости закона и од стране самог владара била природна и нормална последица унутрашњег развитка у свакој сталешкој држави. Примећујем да је Костренчић у свом приказу испустио из вида једну много старију државу од споменутих наиме франачку монархију за владе Меровинга. Краљ Chlothar II. издао је 614. год. едикт у коме проглашује ништавним све краљевске наредбе, које би стајале у опреци са постојећим правом и законима⁶. Овим едиктом, који се може назвати magna charta франачке државе, краљ Chlothar II. загарантовао је духовним и световним великашима низ ограничења краљевске моћи, која су наравно ишла у корист племства. Костренчић није навео узрок, који је изазвао публикацију ових закона у напред поменутих државама, што је међутим од битне важности за утврђење чињенице да ли се и законодавац 171. и 172. члана Душанова Законика руководи истим мотивом или је пак донашање тих законских чланова било условљено другим околностима и узроцима. Узрок донашању поменутих одредаба у едикту Chlothar-a II. те у уставима краљевина Угарско-Хрватске, Енглеске, Кастилије и Арагонције лежао је у слабљењу краљевске моћи и снажењу племства, које је у том моменту имало толико моћи да је могло од владара изнудити такву важну политичку концесију. У француској монархији пак, у којој је монархичка власт у том времену била у јачању, нема аналогних легислативних расположења. Ако сравнимо текст споменутих српских законских чланова с есхатоколом Златне Буле мора одмах пасти у очи, да у српском тексту нема уопште никаква помена о племству; да су пак исте законске одредбе постале самостално, под утицајем српског племства, несумњиво би исто племство морало бити нарочито истакнуто у српском тексту као политички фактор, према ком владар предузима извесне политичке обвезе, као што је то случај у едикту краља Chlothar-a II., Златној Були итд. Осим тога више је вероватности, да се моћ српског владара после великих војнополитичких успеха и јаког пораста његова угледа у иностранству и у унутрашњости налазила у стадијуму јачања и да је према таквим околностима тешко претпоставити да су споменуте законске одредбе постале под притиском племства, а са сврхом, да се ограничи власт владара у корист сталежа. Много убедљивији је горе приказани мотив, који је истакао Радојчић, но нема сумње да је поред тог унутрашњеполитичког мотива играо велику улогу и један момент спољашње политике наиме тежња Душанова да потпуно освоји европску Византију и да постане правни наследник римсковизантијских императора. Ради постигнућа овог циља цар Стефан Душан морао је настојати, да српско право и законе по духу и садржини приближи византијским, како би на тај начин манифестовао пред поданицима византијске империје да има у пуној мери квалификацију за римско-византијског императора.

⁶ Al. Meister, Deutsche Verfassungsgeschichte von den Anfängen bis ins 14. Jahrh II, изд. Leipzig—Berlin 1913, стр. 39; H. Brunner, Grundzüge der deutschen Rechtsgeschichte 7. изд. München—Leipzig 1923, стр. 25-6. У погледу теорија о држави и о правном положају, које су постојале у позном Средњем Веку, види сада студију H. Wilfert, Philipp von Jeyden. Ein Beitrag zur Vorgeschichte des modernen Staates. Berlin—Stuttgart—Leipzig 1925. Писац истиче на стр. 2 да Филип у теорији признаје тезу princeps legibus solutus est, али захтева да се добар владар идентификује с постојећим законима т. ј. да у складу с истим влада и управља.

Анализа и разлагање у првој расправи Радојчића изведени су темељито и исцрпно, а закључци су веома убедљиви. Расправа значи важан прилог ближег познавању државноправних и правних односа у средњовековној српској држави.

У вези с излагањем аутора о развоју односа римских и византијских владара према постојећим законима могле би се учинити извесне допуне. Римски императори у доба принципата, као што је већ Радојчић у својој расправи истакао, нису имали формално право законодавства. Диспозиције римских владара из тог времена имају главним делом интерпретативан карактер и у првом реду била им је сврха, да постојеће старо право тумаче и примењују на конкретне правне случајеве, а само у изнимним случајевима да стварају ново право⁷. Али у пракси је све чешћа царска интерпретација и примена закона у царском правосуђу ипак изазвала постепену трансформацију старог и стварање новог права. По римском државном праву принципат није био изванредна магистратура са конститутивном влашћу, која је стајала више и ван закона, као на пр. диктатура Суле, Цезара Октавијана или други тријумвират, него је био исто тако, као и свака редовна магистратура, формално ограничен постојећим државним законима и истим потчињен. Али ово фундаментално начело државне конституције цара Аугуста претрпело је у извесним приликама како у теорији тако и фактичним развојем већа или мања ограничења. Исто начело је у току развоја римске државе јосле Аугуста налазило ограничења како у државноправним теоријама појединих јуриста, нарочито чувених представника римске јуриспруденције у II. и III. столећу после Христа, која је на супрот том начелу поставила тезу да император није везан за законе (*legibus solutus*), тако и у управној пракси појединих јаких, самосвесних и аутократизму склоних владара, који нису сматрали за потребно да при својим владарским поступцима узимају обзира на постојеће законе. Тако видимо како у државноправној теорији и списима савремених философа те у управној пракси императора и римског сената постоје две супротне струје, које се налазе у међусобној борби те тако долази до преваге у политичком животу римске империје сад једна сад друга струја. Потребно је нагласити да, је право диспензирања од закона, које је у прво време принципата било резервисано римском Сенату, у току каснијег развоја прешло на самог императора. Према том је, строго јуридистички узевши, сваки правни акт императора, ако је био у опречности са постојећим државним законима, имао обавезну правну моћ, јер је потекао од оног државног органа, који је подељивао диспензацију те је на тај начин већ *ipso iure* имао диспензативну моћ⁸.

Први наследник Аугустов цар Тиберије имао је озбиљних намера да се у управљању по могућству држи духа и одредаба Аугустове конституције. Ова Тиберијева интенција долази јасно до израза у појединим његовим јавним иступима. Тако је цар Тиберије у једној седници Сената од 22. год. после Хр. сматрао за потребно да изрично истакне важност закона с обзиром на разне неизвесности, које крије у себи будућност; у вези с овом изјавом одлучно се противио даљем проширењу компетенције императора с мотивацијом, да су терети *principes*-а и онако већ доста тешки, а обим његове моћи веома широк. У Тиберијевој декларацији одлучно је оно место, где говори о опасностима, које могу настати по правну сигурност и правни поредак, ако сила и моћ добију одвећ маха; по Тиберијеву мишљењу не треба чинити употребу од владарске моћи, када се може по закону поступати⁹.

Уставну владавину Аугуста и Тиберија заменила је самовоља трећег *principes*-а Каја Цезара. Врло је карактеристично, како савременици приказују мишљење

⁷ P. Jörs s. v. *Constitutiones principum* у Pauly-Wissowa, *Realencykl.* IV. 1106—11; Th. Kipp, *Geschichte der Quellen des röm. Rechts*, 4. изд., Leipzig—Erlangen 1919, стр. 66 sqq; O Seeck *Geschichte des Untergangs der antiken Welt VI* (1920) стр. 149 sqq; B. Kübler, *Geschichte des röm. Rechts*, Leipzig—Erlangen 1925, стр. 202 и 255 sqq.

⁸ v. Mayr, R., *Römische Rechtsgeschichte II* 1 (1912) стр. 54.

⁹ Tac. ann. III 69 (ed. Andresen I стр. 119-20).

Каја Цезара о принципату и његово схватање владарског положаја. Трећи принцера сматрао је принципат неограниченом влашћу без дужности полагања рачуна, а поданике царевим слугама. Док за владе Аугуста и Тиберија становници империје нису имали прилике да осете самовољу, јер се њихова управа руководила начелом правде и закона (*διὰ τὸ σὺν ἐπιεικείᾳ καὶ μετὰ νόμων ἄρχειν*) Кај Цезар напротив сматрао је себе законом и није се сматрао везаним за постојеће државно устројство (*νόμον ἡγούμενος ἑαυτὸν τοῖς τῶν ἐκασταχοῦ νομοθετῶν ὡς κενὰς ῥήσεις ἔλυε ἄρχων τρέπων εἰς δεσπότην* Philo leg. 119.). Сличну карактеристику дају нам и историци Suetonius Cal. 22, 1 (ed. Ihm стр. 165) *cum audiret forte reges, qui officii causa in urbem advenerant, concertantis apud se super cenam de nobilitate generis exclamavit: εἰς κοίτρανος ἔστω, εἰς βασιλεύς, nec multum affuit quin statim diadema sumeret speciemque principatus in regni formam conuerteret*) и Dio Cassius LIX 10, 2.¹⁰

И непосредни наследник Каја Цезара цар Клаудије није се у својим владарским актима редовно држао постојећих закона. Он је често утицао у ток редовног правосуђа те у вођењу парница и у својим пресудама није увек узимао обзира на законе¹¹.

Аутократски поступци царева Каја Цезара и Клаудија створили су веома затегнуту ситуацију и приликом прве промене на престолу сматрало се опортуним да се однос принцера према постојећем државноправном поретку и према Сенату као формално најважнијем државноправном фактору стави на стару основу и да се тако успостави поремећена унутрашња политичка равнотежа. Тако је цар Нерон у свом програмном говору одржаном 54. год. после Хр. у Сенату приликом свог ступања на владу истакао, да ће се у свим својим поступцима строго држати конституције цара Аугуста и одлучно осудио политику цара Клаудија, која је одступала од основних начела исте конституције¹².

Учитељ цара Нерона знаменити римски филозоф Сенека у свом спису *De ira* 1, 6, 3 говори да је владар заступник и представник закона, који само у изнимним случајевима прибегава крајњим средствима, јер моћ владара може се одржати само тако, ако он врши правду. По мишљењу Сенеке цар је заступник не само Бога на земљи него и закона који могу однос између владара и поданика обрнути. (*De ira* 1, 8, 1 *quid tu non experiris istud [sc imperium] esse nobis tibi servitutem?*)

Цар Хадријан је, у више маха и јавно, први изрекао узвишено начело, које је важило у доба просвећеног апсолутизма, да држава није ради владара, него владар ради државе¹³.

Петер М. Aurelius Fronto, учитељ и пријатељ цара Марка Аурелија, у свом писму упућеном цару Антонину Пију изрекао је мисао, да је моћ цара као законодавца већа од моћи судбине (*epist.* I 6: *tuis autem decretis, imperator, exempla publice valitura in perpetuum sanciantur... Fata, quid singulis nostrum eveniat, statuunt, tu, ubi quid in singulos decernis, ibi universos exemplo adstringis*).

У историји развитка принципата заузима веома важно место влада цара Септимија Севера, која представља најважнију фазу у прелазу к апсолутној монархији у оријенталном смислу. За његове владе формирала се правна теорија о апсолутној власти монарха, у смислу које су органи народног суверенитета *comitia centuriata* и Сенат дефинитивно одрекли се *imperium*-а у корист владара По овој правној теорији, чији је најизразитији представник један од најзнаменитијих римских правника Улпијан, владар није везан за законе (*princeps legibus*

¹⁰ Gelzer, M. s. v. Julius Caligula у Pauly-Wissova Realencykl. X. 1.

¹¹ Suet. Cl ud. 14, 15 (ed Ihm стр. 200), Tac. ann. XIII 4 (ed. Andresen t. I стр. 258). ставио своју вољу (Tac, ann. XI 5, *cuncta legum et magistratum munia in se trahens princeps materiam praedandi patefecerat*).

¹² Hohl s. v. Domitius Nero у Pauly-Wissowa Realencyklop. Supplbd. III стр. 356.

¹³ v. Rohden s. v. Aelius Hadrianus у Pauly-Wissowa, Realencykl. I стр. 153.

¹⁴ Kipp, Th. Geschichte der Quellen des röm. Rechts. 4 изд. Leipzig 1919. стр. 66 sq.; Kübler B., Geschichte des röm. Rechts, Leipzig—Erlangen 1925, стр. 253.

solutus Dig. I, III, 31). Иако Септимије Север у својим поступцима показује јаку склоност самовољи, ипак самовоља не постаје систем његове владавине.

Историк Dio Cassius, савременик цара Септимија Севера, истиче, да цар није везан за законе (LIII 18, 1 λέλυνται γὰρ δὴ τῶν νόμων, ὡς αὐτὰ τὰ λατῖνα ῥήματα λέγει τοῦτ, ἔστι ἐλεύθεροι ἀπὸ πάσης ἀναγκῆς νομίσεως· εἰσι καὶ οὐδενὶ τῶν γεγραμμένων ἐνέχοντα).

Други наследник Септимија Севера, цар Александар Север свагда је приликом издавања својих наредба пазио на стручно мишљење и предлог преторијских префеката и јуриста царског савета consilium principis (amprid v. Alex, 16, 1, 2 neque ullam constitutionem sacravit sine viginti iurisperitis et doctissimis ac sapientibus viris isdemque disertissimis non minus quinquaginta)¹⁵. Значајна је конституција истог императора од 232 год., која говори о односу владара према законима (Cod. Iust. VI 23, 3 licet enim lex imperii sollemnibus iuris imperatorem solveat, nihil tamen tam proprium imperii est ut legibus vivere).

На супрот правној теорији о апсолутној власти императора и његовој невезаности за законе сенат и савремени философи и даље су заступали мишљење, да је император репрезентант народног суверенитета, који му је делегиран специјалним законом. Ово мишљење философа налази најпрегнантнији израз у животопису Аполонија од Тијане, који је написао савременик цара Септимија Севера философ Филострат. Филострат представља Аполонија као заточника слободе и права римског сената, који опомиње цара Веспасијана, да се чува самовоље и да признаје закон као господара над собом. (Philostrati Apoll. Tyap V 36 τὸ δὲ εἰσεῖναι σοὶ πᾶν ὃ τι θούλει... — μὴ τέμνε τῶν ἀσταχῶων τοὺς ὑψηλοὺς καὶ ὑπεράφροντας... νόμος, ὃ βασιλεῦ, καὶ σοῦ ἀρχεῖται).

Од доба цара Диоклецијана, који је извео реформу државног устројства римске империје, била је у римском императору у пуном обиму концентрисана законодавна и судска власт; он је неограничен законодавац и извор свега права, поред њега не постоји никакав законодавни орган у држави. Правници губе онај утицај, који су у ранијим временима вршили на стварање римског права¹⁶.

Али ни у апсолутној монархији римској није било места за суверену власт самовоље него је аутократ био ограничен позитивним законом. Римско право, нарочито након кодификације у зборницима Theodosianus и Justinianus, важило је као lex perpetua, пред којом су и владари имали респекта, те је представљало извесну гаранџију против самовољних поступака императора.

И у доба домината видимо, како постоји стална борба горе приказаних супротних струја у погледу везаности владара за законе. Тако је чувени ретор и философ Темистије, сенатор и префект Цариграда, посветио положају владара и његовим дужностима према држави и поданицима више беседа. У беседи Δεκετηρικὸς истиче да главно својство владара треба да буде φιλανθρωπία. Из тезе да добар владар мисли да чини само оно, што ће се допасти Богу, изводи Темистије значајан закључак да је princeps legibus solutus. Судија се мора строго држати закона, али владар је господар закона и он примењује законе. У другој беседи Ἐπὶ τῇ φιλανθρωπίᾳ τοῦ αὐτοκράτορος Θεοδοσίου назива императора господарем живота (ἐξουσία ζωῆν ἐπιδοῦναι), који стоји више закона, исти примењује, и у случају потребе поправља и дотерује βασιλείαν ἐκ τοῦ οὐρανοῦ κατεπέμφεν εἰς τὴν γῆν ὁ Θεός, ὅπως ἂν εἴη καταφυγὴ τῷ ἀνθρώπῳ ἀπὸ τοῦ νόμου τοῦ ἀκινήτου ἐπὶ τὸν ἔμπροον καὶ ζῶντα; Themistii orationes ed G. Dindorf p. 277) Из ових места као и из других која се налазе како у напред споменутим и у другим беседама може се реконструисати Темистијева теорија о положају владара у држави. По Темистију владар није везан и ограничен законом; владар је над законима ὑπεράνω τῶν νόμων) и он се својом влашћу служи да ублажи строгост закона, ако се дух закона не слаже са

¹⁵ О односу Александра Севера према сенату и правосуђу ср. Groebe s. v. Aurelius Alexander Severus у Pauly—Wissowa, Realencyklop. II col. 2529 sqq.

¹⁶ Kipp Th, Geschichte der Quellen des röm. Rechts, 4 изд. стр 77 sqq.; Seeck, O., Geschichte des Untergangs der antiken Welt VI (1920) стр. 163 sqq.; Kübler Geschichte des röm. Rechts стр. 307.

духом правде и правичности. Владар је образ вечног закона, он стоји над позитивним законом и поправља га по потреби. τῷ μὲν προσήκει ἐπεσθαι τοῖς νόμοις, τῷ δὲ (τῷ βασιλεῖ) ἐπινοεῖν καὶ τοὺς νόμους... ἅτε νόμῳ ἐπινοεῖται ὄντι, ed Dind. p 277)¹⁷.

Савременик његов, такођер знаменити ретор и философ Либаније напротив заступа супротно становиште те истиче у свом око 385. год. после Хр. написаном спису *Pro agricolis de angariis*, да владарима није све дозвољено и баш у том и лежи суштина царства и царева положаја (ed. Foerster III стр. 479: ἀλλ' ὁμῶς ἐρεῖ τις, ὅτι δεῖ τι τοῖς ἀρχουσιν ἐξείναι. ἐγὼ δὲ ἐρῶ ταῦτ' ἄλλιν, ὅτι τὸ δίκαιόν σφισι μόνον ποιεῖ τὴν ἐξουσίαν, ἃ δὲ ἐστὶν ἐξω τοῖτον κεκώλυται. καὶ τοῦτο τοῖνον οὐ γὰρ ἐν τοῖς δικαίοις ἐστὶ, κεκωλυμένον ἐστίν. οἱ δὲ ἄσπερ ἀντὶ τῶν νόμων αὐτοὶ γεγενημένοι καὶ τὰς ἀκροπόλεις σὺν δοροφόροις κατελιφότες καὶ τῆς Ῥωμαίων πολιτείας κεκινημένης οὕτω μέμνηται τῆς ἐξουσίας καὶ ταῦτα εἰδότες, ὡς οὐδὲ σοὶ πάντα ἐξέστιν, ὦ βασιλεῦ. αὐτὸ γὰρ τοῦτ' ἐστὶ βασιλεία τὸ μὴ πάντα τοῖς ἐπ' αὐτῆς ἐξείναι).

Важна је новела царева Теодосија II. и Валентинијана III. од 428. год., која овако карактерише однос владара према позитивном закону: *rescripta contra ius elicitata ab omnibus iudicibus refutari praecipimus, nisi forte aliquid est, quod non laedat alium et prosit petenti vel crimen supplicanti indulgeat* (Cod. Iust. I 19, 7).

Значајна је конституција цара Анастасија I. од 491. год., која изрично одређује, да државни функционари не смеју примењивати ниједан царски рескрипт нити прагматичку санкцију нити уопште било какву наредбу императора, која би стајала у опречности с постојећим римским правом или добробити римске државе (Cod. Iust. I 22, 6 *omnes iudices monemus, ut nullum rescriptum nullam pragmatism sanctionem nullam sacram adnotationem, quae generali iuri vel utilitati publicae adversa esse videatur in disceptatione cuiuslibet litigii patriantur proferri, sed generales sacras constitutiones modis omnibus non dubitent observandas*).

Код самог цара Јустинијана I налазимо заступљене обе струје. Према напред цитираним местима у Радојчићевој расправи, која наглашује снагу закона и према владару, и на супрот декларацији цара Јустинијана, да Cod. Ix има карактер основног државног закона који треба да важи за сва времена, стоји Јустинијанова идеја о пуној монархистичкој власти одевена у енунцијацију да је цар биће које стоји више закона, које је жив закон (нов. 105 од 537. год. Πάντων δὲ δὴ τῶν εἰρημένων ἡμῖν ἡ βασιλέως ἐξηγήσθω τύχη, ἣ γὰρ καὶ αὐτὸς ὁ θεὸς τοὺς νόμους ὑπέθηκε νόμον αὐτὴν ἐπινοεῖν καταπέμφας ἀνθρώποις).

У овом оквиру интересантно је споменути да је један мешовити синод у Цариграду, састављен из високих црквених и царских функционера, год. 809. у месецу јануару донео одлуку да императори стоје више црквених канона, да нису везани за њих¹⁸, иако законодавство цара Јустинијана и Епанагоге ставља каноне васељенских сабора у погледу њихове обвезне моћи на исти степен с општим државним законима.

Међутим ми опажамо, како је и у позноримском и рановизантијском периоду аутократија настојала да се *in praesentia* прилагоди римском правном систему и правној традицији и да се држи прописаних форми римског права (Paulus, *Uig. XXXII 23 decet enim tantae maiestati eas servare leges, quibus ipse solutus esse videtur*) Кад прелистамо историју римских и византијских царева видећемо да је код истих владара, с малим изузетком, у главном постојала интенција да моћ императора и свих државних функционера буде ограничена државним законима. Али и ова племенита интенција, обнављана и поштрavana толиким законским одредбама, у многим случајевима није била остварена, јер се ипак стварни живот државе, који долази до највиднијег израза у државној администрацији, показао јачи од правних теорија и основних закона државног устројства. И веома је добра и

¹⁷ О Темистију ср. Vlad. Valdenberg, *Discours politiques de Thémistius dans leur rapport avec l'antiquité y Byzantion I* (1924) 557 sqq.

¹⁸ Bury, J. B. *History of the Eastern Roman Empire A. D. 802–867*, London 1912, стр. 36.

духовита прѣмѣдба чувеног романисте Leopold-a Wenger-a, професора правног факултета у Минхену, да би паралелно с историјом римског и византијског права ваљало написати и историју како се у римској држави често нису поштовали право и извршивали закони.¹⁹

Друга расправа садржи предавање, које је Радојчић држао на I међународном конгресу за византијске студије, одржаном у Букурешту месеца априла 1924. Сврха овог предавања била је да чланове конгреса упозна са резултатима прве расправе те се приказује као résumé исте. Једино што има опширнији епилог, у ком Радојчић излаже, да донашање чланова 171. и 172. Душанова Законика није постигло жељени циљ, да задобије грчке становнике, који ни после тога нису променили своје расположење према цару Стефану Душану и према српској држави. Други део епилога пружа нам сумаран преглед развитка унутрашњих односа и права у српској држави после Душанове смрти, у којој се истиче важна појава деспота Стефана Лазаревића као законодавца и организатора државе.

Б. ГРАНИЋ.

Др. Лазар Мирковић и арх. Жарко Ташић, Марков манастир (Нар. Музеј у Београду, Српски споменици III) 1925. стр. 80, са 94 слике у Тексту и два настела из текста.

У издању Народног Музеја у Београду изишла је скоро на свет трећа књига из серије „Српских споменика“, која је посвећена једном од најзначајнијих споменика средњевековне Србије. Публиковање ове књиге омогућио је познати добротвор професор М. Пупин из Њу-Јорка. Књига је изишла у врло лепој опреми.

Г. Мирковић је дао историски преглед Маркова манастира и задржао се нешто опсежније на иконографији живописа у цркви. Његове иконографске студије почињају скоро искључиво на литургијској основи. Велики циклуси у цркви („Велики Вход“, „Акатист пресветој Богородици“, „Страдање Спаситељево“) објашњени су врло успешно на овај начин. Нарочито је духовито објашњење доње зоне слика, у којој г. Мирковић види једну грандиозну композицију Великога Входа, која поред „Цара над царевима“ обухвата и серију земаљских царева (Давида, Соломона, Ровоама и др.), у коју улази и краљ Вукашин, као ктитор, са својом породицом. И остале слике у цркви иконографски су добро разјашњене. Г. Мирковић ми је скренуо пажњу, да је у слици 78. (на стр. 67.) погрешно слутно представе сцена из живота Богородичина, пошто је ту представљено рођење св. Николе, рукоположење за ђакон и др. Описана је и орнаментика у цркви и у трапезарији.

Г. Татић описује врло детаљно са архитектонске стране главну цркву Маркова манастира (Св. Димитрија); стару трапезарију манастира; цркве св. Николе, св. Богородице и св. Арханђела, које припадају манастиру. Са истом прецизношћу и стручношћу, са којом су учињени архитектонски снимци поменутих објеката, описани су основа, ефекти монументалне пластике, ефекти другостепене пластике, пластика детаља, ефекти полихромије и техничка страна (конструкција и др.) главне цркве, као и трапезарија и остале три цркве. Стилски г. Татић схвата главну цркву као синтезу утицаја Истока и Запада.

ВЛАД. Р. ПЕТКОВИЋ.

¹⁹ Wenger Leop., Volk und Staat in Aegypten am Ausgang der Römerherrschaft. München 1922. стр. 33. Низ конкретних случајева наводи М. Gelzer у својој лепој расправи Altes und Neues aus der byzantinischen Verwaltungsmisere, Archiv für Papyrusforschung V стр. 346.

Андрей Грабаръ, Боянската църква (Художествени паметници на Българија, Книга I) София 1924. стр. 88, са 9 слика у тексту и 41 таблицом у фототипији и у бојеној аутотипји.

Бугарски Археолошки Институт отпочео је серију публикација „Уметничких споменика Бугарске“ књигом, чији смо напис горе исписали. 8 км. јужно од Софије, испод Витоша, налази се чувена Бојанска црква, која долази у ред најзначајнијих споменика средњевековне Бугарске. Њена историја је мрачна. Срећним случајем остали су у цркви сачувани ликови ктитора, те данас знамо и који су оснивачи ове цркве и коме веку она припада. Ликови представљају севастократора Калојана и жену му Десиславу, цара Костантина Тиха и царицу Ирину. У цркви се налази један натпис, који гласи: „Подиге се из темеља и сазида се пречисти храм светог јерарха Христова Николе и светога великославнога мученика Христова Пантелејмона трошком, трудом и великом љубављу Калојана севастократора, братучеда царева унука св. Стефана краља српског; а пописа се за време бугарскога царства при благоверном, благочестивом и христољубивом цару Костантину Асену, индиктиона 7., године 6767 (= 1259)“. Поред тога у цркви је гроб некога Алдимира, сина Витомирова (XIV в.). — То су једини хисториски подаци, који се односе на ову цркву.

Црква из XIII в. је двоспратна и припада кругу дворских гробних цркава. У доњем спрату су били гробови; горњи спрат је комуницирао са двором, који се налазио поред цркве. — У Асеновој тврђави код Станимаке налази се слична двоспратна црква.

Ова црква у Бојани из XIII в. дозидана је уз једну старију црквицу, чије би фреске биле из XI века. Западни зид ове старије црквице служи као источни зид доње цркве XIII в. Прва црквица је сазидана од опека и у основи представља правоугаоник, из кога на И. испада полукружна апсида, а над којим се своди кубе (на пандантифима) округло и споља и изнутра, подупрто масивним зидним пиластерима изнутра.

Код друге цркве структура доњег спрата је од грубога камена. Овде осим врата на западној страни нема никаквих других отвора, и аго-о-а на сев. и јуж. зиду унутра јасно указују на гробни карактер овога простора. Структура горњег спрата је од опека. У основи он показује правоугаоник са полукружном апсидом и кубетом, чији је осмострани тамбур нов. Споља ничим није обележена подела цркве на спратове. Осим споменуте двоспратне цркве код Станимаке за ову се цркву налази образац и у „костурници“ у Бачкову (са краја XI в.).

Што се тиче живописа, њега има из три времена. У првобитној црквици сачувани су само фрагменти од фресака. По овима се не може извести никакав поуздан закључак о њихову датирању. Пада у очи светли колорит слика, који је карактеристичан за византиски живопис XI—XII в. И фигуре, третиране у пространим површинама, подсећале би на фигуре из св. Луке Стириота (XI век). Ако је одиста овде *Распеће* било насликано на западном зиду, онда би фреске несумњиво припале живопису пре XIII века. Натписи на фрескама су грчки, што би сведочило, да је живопис плод мајстора из Византије, која је овде господарила 1018—1186. год. Живопис ове првобитне цркве био би, дакле, из тога времена византиске доминације.

Живопис из горње цркве XIII века је из 1259. год. Сада ту има 91 првобитна и 3 позније слике. Овај се живопис разликује својим стилем од византиских слика монументалнога стила XI—XII в. и има много додирних тачака са сликама икона (на дрвету) и са минијатурама. Падају у очи тамне боје, обилно ниансирани. Истина има свеза између овога живописа у Бојани и Цариграду („Христос Евергетис“; „Христос Халкитис“; две сцене из живота св. Николе, које још само живе у византиским традицијама); уз то је и латинска владавина у Цариграду наша одјека у неким елементима овога живописа у Бојани (један детаљ одела; једна лађа крстоносаца и др.); ну у суштини овај живопис издаје једну мање више

оригиналну бугарску сликарску школу. Она има исте ознаке као и Трновска сликарска школа, која се најизразитије изражава у живопису цркве четрдесет мученика у Трнову, на челу које стоји неки Драган. И овај живопис из Бојане припадао би тој школи.

Изгледа само нешто необично, да се међу фрескама налази овде и једна серија слика рађених темпера. Свакако је тешко претпоставити, да су истовремено на истим зидовима радили мајстори у двама сасвим разним техникама. Ја бих рекао, да су овом другом техником доцније освежене првобитне фреске.

Иако аутор није поставио себи задатак, да пружи исцрпне иконографске студије и да се упусти у дубље анализе стила, већ се ограничава највећим делом на приказивање материјала, ипак се свугде осећа поузданост стручњака. Књига представља несумњив добитак у археолошкој литератури Средњег Века. Поред бугарскога текста свугде је дат и превод на француски, што знатно олакшава преглед ове књиге.

ВЛАД. Р. ПЕТКОВИЋ.

Kunstschutz im Kriege. Berichte über den Zustand der Kunstdenkmäler auf den verschiedenen Kriegsschauplätzen und über die deutschen und österreichischen Massnahmen zu ihrer Erhaltung, Rettung, Erforschung. Herausgegeben von Paul Clemen. 2 Bde. Leipzig 1919.

Под овим насловом издао је Р. Clemen тако рећи „генералштабно дело“ о чувању и заштити историјских и уметничких споменика у рату. Прва књига расправља најпре о неким принципијелним питањима, о односу између рата и чувања споменика, о природним границама овог чувања у рату итд. Даље нам доноси прва књига извештаје појединих конзерватора на западној ратној области: у Белгији и у Француској. Друга књига има извештаје о стању уметничких споменика на италијанском, источном и југоисточном фронту, о мерама предузетим за чување и спасавање уметнина, о археолошким и уметничко-историјским истраживањима, које су немачки научњаци под заштитом војске предузимали у разним ратним областима све до Персије и Авганистана. На нас се односе само два чланка у другом свеску. Један је написао аустријски генерални конзерватор Др. Паул Буберл под насловом: *Die Fürsorge für die Kunstsammlungen und Kunstdenkmäler in Serbien*. Други је чланак, са којим ћемо се у следећим редовима мало ближе забавити, од бившега генералнога секретара немачког археолошког института проф. Hans Dragendorff-a, а има наслов: *Archäologische und kunstwissenschaftliche Arbeit während des Weltkrieges in Mazedonien*.

Драгендорф одмах на почетку истиче, да су немачки археолози у Македонији имали тешке односе јер су Бугари у земљи били установили цивилну управу, у чију је компетенцију спадало и чување споменика. Спасавање скопских турских споменика, који су са уметничко-историјског гледишта врло драгоцени, тешко се могло остварити. Велике националне супротности, на жалост, овде нису дале маха разумевању заоставштине и извесних културних вредности Турака. Тако нису могли Немци 1917. год. забранити унакажење лепог позно-средњовековног Куршумли-хана, чији почетци датирају још од 14. века. Оловни кров био је скинут, живописни јабланови око бунара посечени и лепа, горе заобљена врата, која воде до појединих соба, сазидана и преграђивана у мала вратаоца. Срећа што је архитекта Др. Кришен ову зграду био већ пре тога тачно снимео. Слика на стр. 166. код Клемена може нам дати појам о првобитном стању.

Један од главних задатака т. зв. *Mazedonische Landeskundliche Kommission*, која је радила у земљи, било је научно истраживање Македоније, која је била пре рата у научном погледу један од најнепознатијих крајева. Драгендорф указује на нека преисторијска налазишта у Јужној Србији, чији су објекти, вероватно, отишли у Софијски Народни Музеј. Из грчко-македонског времена немачки научници нису могли ту пронаћи ништа. У толико више пронађено је споменика из

римског доба и прикупљено на разним местима. На жалост, као што Драгендорф с правом слуги, они су већим делом од стране бугарске војске уништени. Ископавања су Немци предузимали само у Стобима. — О томе је било говора у нашем чланку о Стобима.

На жалост, и ова ископавања нису избегла својој судбини. Слика на стр. 158 код Клемена показује још мозаик у надгробној цркви у Стобима, од кога данас нема ни трага. На стр. 159 пресликан је чувени капител из градске базилике у Стобима у стању, у којем је пронађен. Скоро све што су Немци у Стобима ископавали, пропало је при њиховом повлачењу: остаци мраморних канцела, које су биле рађене à jour (durchbrochen), парчета од живописа и орнаментике у стукку, мозаици од стакла итд. Исто тако пропали су и сви снимци и слике.

Драгендорф реферише даље о византијским и старосрпским црквама. Охридске цркве су биле тачније снимљене. Опширна публикација о њима изићи ће. Црква Св. Софије у Охриду, која је са уметничко-историског гледишта врло важна, морала је бити осигурана, пошто је била од стране Турака потпуно запуштена. Архитекта Н. Schmid-Appenberg снимао је ову цркву. Многобројне цркве у прилепској околини снимао је проф. Dr F. Krischen. Слика на стр. 164 не показује једну капелицу у Вароши код Прилепа, него манастир Св. Димитрија код Велеса. Узевши све укупно, изгледа, да су немачки научњаци врло много научног материјала прикупили. Надамо се, да ће то бити скоро публикувано. Нека буде овај идеалан научни рад донекле један помирљиви моменат у овој огромној светској борби. С правом каже чувени историчар уметности М. Дворжак код Клемена стр. 10: „In der Sündflut der gegenseitigen Hass erfüllte Vernichtung wirkten in ihm (т. ј. чување споменика) überall ethische Kräfte für allgemeine Kulturgüter der Menschheit und diese Tatsache allein wird gewiss auch fernerhin gute Früchte tragen. Man vermehre die Streitfragen nicht durch neue, sondern begrabe die alten und die Erinnerung an das getrennte und doch ideal gleichgerichtete Wirken, wird das Bewusstsein stärken, dass die Völker Europas über alles politisch und wirtschaftlich Trennende hinweg durch gemeinsame Pflichten den gemeinsamen geistigen Gütern gegenüber verbunden sind und im Interesse ihrer ganzen geistigen Kultur verbunden bleiben müssen“.

БАЛДУИН САРИА

Војислав С. Радовановић, *Тиквеш и Рајец*, антропогеографска испитивања (Из *Насеља и порекло становништва*, књ. 17). Београд 1924, 8^о, стр. 129—565, са 21 скицом у тексту, 1 таблицом и 1 картом порекла становништва и 15 фотографија у прилогу.

Интерес око упознавања Јужне Србије у нас није био слаб ни за време турске владавине у њој. На против, он је био пробуђен врло рано, још од наших првих почетака ширега научног рада, у половини XIX века. И поред свију опасности, и поред свију препона за научна истраживања и бележења, којих је увек било пуно у турској држави, на нашем је језику читава литература бележака, чланака, монографија, књижица и великих књига, оригиналних или преведених, у којима је говорено о нашој земљи и нашем народу под Турцима, или о појединим објектима: манастирима, градовима, знаменитим местима и другим предметима, који се односе било на земљу, било на народ. Но детаљна испитивања у обиму Јужне Србије, која би задовољавала пуни научни интерес, омогућена су тек са њеним ослобођењем. И већ сад, после кратког времена, наша наука може бити задовољна резултатима до којих се дошло.

Један од научних радова, сигурно најбољи у својој врсти испитивања у нашим јужним крајевима, јесте дело Г. Војислава С. Радовановића, доцента на Универзитету у Скопљу, *Тиквеш и Рајец*, које желимо приказати у неколико речи.

Ми се не можемо упуштати у контролisanje факата и резултата до којих је Г. Радовановић дошао. Зато би нам требало нарочито познавање области Тиквеша и Рајца, или бар познавање других области Јужне Србије, које би биле у истим

или сличним приликама, да бисмо могли правити поређења. Оно што ми видимо у његовом раду, то су огромне тешкоће које му је ваљало савладати и марљивост док је у томе успео.

После приказа географских прилика Тиквеша и Рајца, Г. Радовановић је брижљиво и пажљиво прешао на одлике насеља у њима, на оно што је условљавало њихов положај и њихов тип и на све друге антропогеографске појаве. Претресајући суштину, функцију и ефекат појединих појава, он се није задовољавао само простим констатацијама, но је свуда вршио анализу до крајњих појединости. Он није видео само села и вароши, већ и њихов развој, њихове варијетете и прелазне облике и све што их је условљавало. Он није видео само насеља збијеног и чифличког типа, којих има највише у његовим областима, већ и сва одступања, која су изражена у насељима мешовитог, получифличког и прелазног типа и узроке тих нианса. Говорећи о кући он констатује њезину улогу и значење у народу, њену зависност од географске средине, од згомиланог искуства и потреба, па је пропраћа кроз све прилике које су условиле њезина три главна типа. Исти је случај и са осталим зградама. И тако редом. Све то пак није био лак посао на новоме терену са врло укрштеним елементима природе, прошлости, етничких особина, културног наслеђа, економије, живота и његових потреба, од којих ниједан не само није раније детаљно испитан, но је, шта више, чак и градиво о свему ваљало тражити, уочавати, анализирати, поредити и тек онда изводити закључке.

Још је теже било испитивање прошлости Тиквеша и Рајца, нарочито оне врло удаљене. Јужна Србија је била освајана и, привремено или стално, насељавана врло различитим народима. Они су, с једне стране мутили и компликовали раније етнографске и културне појаве, а с друге стране иза себе остављали или врло мало, или врло нејасних, података, или, најзад, ако су их и остављали, тешко их је све изнаћи, пребрати, одредити и проучити. Због тога је старим етничким и културним остатцима од њих врло тешко одмерити праву меру. Староседеоци од Бог зна кад, за тим Трачани, Илири, Грци, Македонци, Персијанци, Келти, Римљани, Готи, Хуни, Словени, Турци и још други ситнији народи имали су у Јужној Србији, за дуже или краће време, позорницу догађаја своје историје. Ко данас може одредити шта је који од ових, тако различитих, народа у њој оставио? Без скоро икаквих претходних радова о старини својих области, Г. Радовановић је имао да савлада огромних тешкоћа, док је, како тако, пребродио период пресловенских насеља и становништва. Он је добро учинио што се ту није упуштао у заводљива тумачења, већ је остао само при констатовању, до сад непознатих, или мало познатих, остатака у градиштима, гомилама, путовима, новцу, посућу, гробљима, традицији, па је прешао на средњевековна српска насеља и становништво, од којих има и разветнијих трагова и више помена. Нарочито је доста трагова и помена из времена српске владавине у тим крајевима. Због тога је тек одатле могао успешније пратити и унутрашње миграције и досељавање становништва са севера.

Нарочито су разноврсне и многобројне промене које су настале на насељима Тиквеша и Рајца и њиховом становништву после турског освајања тих области. И ако о њима нема готово никаквих писаних података, ипак их је Г. Радовановић, марљивим испитивањем сваке породице, развитка свих насеља и традиције, утврдио у потпуно задовољавајућој мери. Он је, пре свега успео да одреди приближан број (49) насеља, која су била створена пре турских освајања, и број (71) оних, која су постала после тога, да покаже да је било нестајања и уништавања села, комешања становништва, измештања из равница у планинске крајеве, услед тога промена земљорадничке економије у сточарску, живљења у привременим колибама, спуштања у котлину и оснивања нових насеља. Даље, услед опасности од Турака, настало је груписање селаца у већа насеља, што је изазивало промену њиховог типа. Услед насељавања Јурука, у почетку XVI века, промене су постале још јаче: плењења, нова нестајања насеља, избегавања становништва на запад и север, исламизирање и нови социјални и економски односи. Због анархистичког

стања у Турској, које је настало од краја XVII века, зулуми су узели таквих размера да је хришћанско становништво морало мигрирати у великој мери, да су многа насеља морала остати пуста и да су место њих стварана нова са новим становништвом (Арнаути, Јуруци). Сем тога тада је главна маса тиквешког становништва исламизирана, угњетавања Хришћана и њихове миграције су појачане и, услед тога, настало је ново социјално и економско сређивање. Најзад, јављају се нови јуручки и арбанашки досељеници и пречишћавања по верским групама. Све су ово саме крупне, и врло интересантне чињенице, које је Г. Радовановић срећно похватио, средио и пропратио и сваку за себе и у односу са другима. У већој или мањој мери, ове се ствари, у истим или сличним облицима, гонявљају и током XVIII, па и у XIX веку. И постављање сваке у своје време није био лак посао. На послетку, Г. Радовановић је укратко поменуо и најновије промене у Тиквешу и Рајцу, које су настале од ослобођења и за време Великога Рата: онемогућење зулума, укидање чифличког режима, расељавање чифлика, исељавање муслиманског становништва.

Концизно и врло прегледно изнео је Г. Радовановић преглед порекла становништва и миграција, дајући што је могуће тачнијих података и о старинцима и о досељеницима и о местима одакле су се досељавали или у која су се одсељавали.

У посебноме делу говори Г. Радовановић специјално о свакоме насељу, његовом положају, привреди, постанку и пореклу појединих породица, остатцима од старине. Код вароши је обрађена пажња и на развитак варошкога живота у њима, на тему која је врло важна и врло интересантна, а која је у нас врло мало обрађивана.

Из свега реченога јасно излази да је Г. Радовановић својом књигом успео да савлада огроман материјал који је проучавао, да да једну добро проучену област, да створи добар образац за проучавања Јужне Србије и, што је главно, да постави један сигуран ослонац за поређења у слагањима и одступањима у суседним и оближњим областима.

ТИХ. Р. ЂОРЂЕВИЋ.

Dr. Edmund Schneweis: *Die Weihnachtsbräuche der Serboktoaten* Wien, 1925. Ergänzungsband XV zur „Wiener Zeitschrift für Volkskunde“. Стр. VIII + 232 и једна карта наше краљевине.

Ово велико дело има два главна одељка: у првом се излажу сами божићни обичаји почевши још од божићних поклада па завршујући са Богојављењем, а у другом се расправља о пореклу и о значењу тих обичаја.

Обичаји су у првом одељку изложени редом по данима и за сваки од њих изнети су опет редом подаци из свију српско-хрватских предела. Уједно су код сваког обичаја изнете и све његове варијанте, а где је имало, и сви подаци из старијег времена. Сваки се поједини обичај приказује на врло згодан и прегледан начин: најпре се изнесу његове најопштије особине, које су карактеристичне бар за већину Срба и Хрвата, па се затим саопштавају редом по пределима појединости, које су за тај обичај до сад познате.

Што на првом месту пада у очи, то је особито богаство употребљеног материјала, који је писац са великим трудом и марљивошћу пронашао и у разним врло ретким публикацијама и осим тога сазнавао и од приватних људи, а делом и сам прикупљао из народа.

Ретко који, и то већином од мањег значаја, податак да му је остао незапажен. Од знатнијих публикација познато нам је, да није употребио само: књижицу Павла Софрића „Празновање Бадњег Вечера и Божића у Сентадереји“ (Ниш, 1903); чланак од Мих. Вељића „Српске шародне умотворине, обичаји и веровања из Дебра и околине“ (Браство IX и X, 1902); податке из књиге Ивана Иванића „Буњевци и Шокци“ (Београд, 1899) и из књиге М. Јовановића „Живот граничара некад и сад“ (1889).

Познато је, а то нам сад књига г. Шневајса и очигледно показује, да су

божићни обичаји код Срба и Хрвата тако многобројни и толико разноврсни, да се је веома тешко у тој огромној множини снаћи. У толико је похвалније за писца, што је као странац ипак успео, да све те разноврсне елементе групише по сродности и да свакоме од њих погоди највероватнији смисао и одреди право место.

Несумњиво је ово најбоље дело, које је до сад о српско-хрватским божићним обичајима написано: веома исцрпно, врло прегледно и са особито јасним излагањем и таквим разумевањем и осећањем за дух наших народних обичаја, какво би се од једног странца тешко могло очекивати. Уз то г. Шневајс зна врло добро српски и разуме тако исто и остале јужнословенске дијалекте и свуда тачно преводи народне изразе и наводи имена местима. Као омање омашке можемо навести само ово. Глагол полазити, од којег је начињен и назив полагеник и остали слични, не значи „компен“, него значи исто што и походити (кога), дакле *besuchen* (види и Вуков Рјечник). У књизи г. Шневајса свуда стоји Омољ место Хомоље или Омоље и *Karagić* место *Karadžić*.

Све ће поменуће одличне особине учинити, да ће ово дело бити за страни научни свет, који не зна нашег језика, главним извором за обавештења о богатом циклусу божићних обичаја код Срба и Хрвата.

Ово је дело такође врло згодно дошло, да попуни једну осетну празнину у европској научној литератури о божићним обичајима, којој је потпуно недостајало стручно обавештење о нашим изванредно богатим и разноврсним а уз то прастарим и врло карактеристичним обичајима те врсте.

Да ће се даљим прибирањем етнолошке грађе из народа имати и наше знање о божићним обичајима знатно да прошири и многи од тих обичаја да разумеју потпуније или и друкчије него што нам допушта досадашња грађа, у то се не може сумњати. О томе смо се и сами уверили приликом својих испитивања по Шумадији и у Банату. Овде ћемо навести и један карактеристичан пример. Досадашња саопштења дају само непоуздане наговештаје, да се увођење домаћих животиња у кућу на Божић ујутру сматра у ствари као полагање. Тако се је изразио и г. Шневајс на 81. стр. своје књиге. По нашим испитивањима у јужном и средњем Банату свуда се уводи рано ујутру на Божић (а већином и на Св. Игњата и на Бадњи Дан) у кућу нека од домаћих животиња, обично овца или теле, и поступа се са њом као и са полагеником, и по казивању самог народа та се домаћа животиња и сматра баш као полагеник. После тога ништа им не смета, ако нико не наиђе у кућу, да им буде полагеник, или ако наиђе неко неподесно лице, оно се не сматра за полагеника. Негде се очекује, хоће ли когод ујутру рано наићи у кућу, да буде полагеник, па ако не наиђе, уводи се домаћа животиња место њега. А у многим се кућама шта више уопште и не тражи и не прима нико за полагеника, него се само уводи у кућу своје домаће живинче, јер оно, веле, не може да жели и да наслути кући свога газде никакво зло, пошто „није злобно као човек“.

Из Јужне Србије у Шневајсовој књизи има сразмерно мало материјала: осим онога, што је у Етнографском Зборнику Српске Краљ. Академије Наука објављено за Косово и за Скопску Црну Гору и осим нешто података, које су забележили С. Тројановић и сам г. Шневајс, све је остало из рукописа од Тановића за Ђевђелију, Јеремије Павловића за Малеш и Д-ра Боривоја Ж. Молојевића за најјужније крајеве, који су под Грчком. А ти рукописи на нашу жалост и срамоту чекају већ годинама на могућност, да се објаве. — Као што се из наведеног види, за пределе јужно од Шар-планине и од Скопске Црне Горе нема у нашој литератури готово ничег. Оно што има у бугарској литератури, поглавито у зборнику од Маринова, већином је или непоуздано или непотпуно и неодређено (без тачног означања места или предела). Колико је знање о тим нашим крајевима и у овом, као и у сваком другом, погледу врло оскудно, показују нам и ова два примера.

Према досадашњим подацима није познато, да ли се и тамо гдегод раз-

стире слама о Бадњем Вечеру по кући. Услед тога је г. Шневајс закључио, да тамо нема тога обичаја (стр. 30.). А да га у тим крајевима баш никако нема, односно да се сасвим изгубио, у то је тешко веровати. — Тако исто по досадашњим подацима излази, да око Скопља и око Тетова и по другим крајевима даље на југу нема обичаја, да на Божић долази у кућу полагажник (76.). А то изгледа сасвим невероватно, кад се зна (по саопштењу од Тановића), да чак у околини Ђевђелије има тога обичаја.

Очевидно је дакле, да би какав страни научник могао доћи до сасвим погрешних закључака о нашем народу тих јужних крајева само зато, што се у нашој науци није водило озбиљног рачуна о томе народу, те немамо готово никаквих поузданих и стручних обавештења о његовим особинама и о његову животу и обичајима. И ови примери из књиге г. Шневајса треба да нам буду озбиљном опоменом, да што пре приступимо темељном проучавању јужних Срба у сваком погледу, у толико пре, што знамо, да је страни научни свет толико деценија био стално врло рђаво обавештаван и намерно завараван у погледу на етничке особине тамошњег нашег народа. Требало би дакле прегнути да се што је могућно пре прикупи уз помоћ свеколике тамошње наше интелигенције потпуна грађа о целокупном народном животу и обичајима Јужне Србије, па да се затим одмах објави, и то начином, који ће је учинити приступачном целом научном свету, коме је, као што јасно сведоче и страни прикази ове Шневајсове књиге, толико потребна и који је од нас толико тражи.

У целини признајемо за правилно гледиште, које је г. Шневајс истакао: да српско-хрватски божићни обичаји представљају мешавину и међусобно преплитање разноврсних елемената — многобожачких античких, многобожачких словенских и хришћанских; да према томе треба бити обазрив према покушајима, да се ти обичаји тумаче у вези само са једном ограниченом групом појава, напр. са појавима, који се односе на обожавање сунца, или на обожавање предака и т. д.; да се недостатак историјских сведочанстава може у многоме накнадити узимајући у обзир живе примере појединих обичаја код источноевропских народа, и најзад, да ће вероватно многи од божићних обичаја имати везе с обожавањем обновљеног месеца.

Полазећи са тога гледишта г. Шневајс се трудио, да опширним разматрањем (157—218.) изнађе, шта је у нашим божићним обичајима многобожачко античко а што многобоштво словенско, који су обичаји постали од хришћанских елемената, а који утицајима суседних народа. — Даље студије у овом правцу, које ће се доцније моћи наравно да врше и на основи обилатије грађе из свију јужнословенских крајева, имаће да покажу, колико је г. Шневајс у појединим својим закључцима погодио истину. Али према данашњем нашем знању можемо слободно рећи, да његови резултати несумњиво заслужују особиту пажњу и да се г. Шневајсу мора одати признање, да је с особитом брижљивошћу вршио поређење између античких и српско-хрватских елемената у нашим божићним обичајима и уз помоћ многобројних паралела тражио решења, која имају највише вероватности.

Са своје стране имамо за сад да учинимо ово неколико општијих напомена. *Метод*, којим се послужио г. Шневајс — да се најпре истакне антички обичај, па да се затим траже такви и слични елементи и у српско-хрватским божићним обичајима, и најзад да се наводе паралеле и из разних делова Европе — има тај недостатак, што нам и нехотично сугерише идеју, да је антички обичај постао подлогом или подстицајем за постанак свих сродних обичаја и код Србо-Хрвата и код осталих европских народа. Бојимо се, да је можда под том сугестијом и г. Шневајс дошао до многих својих закључака, па и до једног дела свога завршног суда о пореклу српско-хрватског обичаја, наиме: да основу божићних обичаја код Срба и Хрвата чине антички календски обичаји, који су „још из Дакије продрли у словенску прадомовину и тамо се спојили са домаћим средозимским обичајима“ (218.). То продирање римских календских обичаја из Дакије у словенску прадомовину иза Карпата може се сматрати само као сасвим неси-

гурна претпоставка, а никако као проуздан факат: нико до сад није могао доказати, да су још у време словенске заједнице римски календски обичаји допрли међу Словене (ту не мислимо на коледање у најужем смислу речи), а сам г. Шневајс се у својој књизи није о томе питању ни бавио.

Понегде се г. Шневајс задовољава простим стављањем античких и српско-хрватских елемената једних поред других не испитујући њихову ближу улогу, односно значење, на једној и на другој страни. На другим се местима опет и нехотично добива неугодан утисак, да г. Шневајс жели на сваки начин да изнађе везу између античког и јужнословенског обичаја, и ако се за то мора да служи врло опширним доказивањем и обилазним путевима, а међутим би се очевидно могло наћи много простије и природније решење. Даље је од особитог значаја приликом сваког расправљања имало да буде и ово. Требало је водити особитог рачуна о томе, да ли је неки обичај општом или готово општом својином свих Срба и Хрвата или је само изузетан појав, ограничен на овај или онај крај. А на то се правило г. Шневајс није готово никако обзирао.

Изнећу овде три-четири карактеристична примера, на којима ће се видети сваки од ових недостатака Шневајсова расправљања.

Улога меда напр. изгледа ипак да је знатно друкчија у античком обичају него у српско-хрватском: у античком се мед само даје другима као поклон, а у српско-хрватском се на против његова употреба ограничава само на домаћу чељад и према томе може имати сасвим независан постанак, без икакве везе с античким обичајем. Оно што је заједничко и једном и другом обичају — веровање у општу лековитост меда — несумњиво није античког порекла, него је или општеариског или још старијег.

За многа српско-хрватска прорицања (*prognostica*) о божићним празницима, која имају своје паралеле и по другим деловима света, не може бити сумње, да немају никакве везе с античким веровањима. За пример да наведемо гледање у плеће, које није везано само за Божић и које је познато и из Предње Азије; па кухање варице и др. сл.

Обичај позивања и причања полагеника такође одсудно нема ничега заједничког с античким обичајима осим веровања о великом значају првог сусрета (односно првог лица или бића, које наиђе у кућу), а то је веровање опште европско, па ваљда и општечовечанско. И сам назив „полазак“ и сл., који је заједнички многим словенским народима, јасно доказује велику старину тог обичаја код Словена.

Исто тако сматрамо, да обичај налагања бадњака није могао потећи из античког обичаја, да се о календама ложе ватре пред кућама. Сасвим су незгодни разлози, које г. Шневајс наводи као доказе за своје мишљење, наиме: што се ватра о Бадњем Вечеру у Далмацији негде зове именованом коледа и што се у јужној Македонији ложи на пољу, изван куће. Баш су ти перифериски јужнословенски крајеви и могли највише подлећи туђим утицајима, и по њиховим се обичајима не смеју изводити закључци. Антички (римски) је обичај био само, да се ложе ватре пред кућама и да се преко њих скаче; ништа више. А ложење ватара о свечаностима и приређивање обреда, игара и сл. крај ватара, односно у тесној вези и са ложењем саме ватре, општи је човечански обичај. — Сагоревање зелених грана код римских пастира приликом палилија, које г. Шневајс на другом једном месту покушава да покаже као извор постанку бадњака (не само код нас него и код других европских народа), сматрам, да се никако не може доводити у везу са бадњаком, који је свуда редовно главња или пањ и везан само за свршетак старе, односно за почетак нове године.

Ја мислим, да је најприроднији начин, на који би се имало решити питање о пореклу бадњака, овај (делимично је на њ, особито на његове примитивне почетке, указао и Нилзон): најпре је примитивни начин ложења код европских народа (особито код оних у хладнијим пределима), код којег се целе главње (стабла) стављају на ватру, постао освећеним народним обичајем, па је затим оно годишње време, кад је подржавање једне ватре услед зиме и кратких ноћи, а под утицајем религијског страха од критичне фазе, у коју је по веровању примитивних људи дошло

сунце (свакако и месец), постало периодом особитих свечаности. У тим је свечаностима нарочито видну улогу имало и само ложење ватре и налагање велике главње на ватру, којој се у вези с осталим верским схватањима, везаним за тај критични период, давало особито симболично значење. Тај је обичај већ код римских провинцијалаца добио знатне примесе римских календских обичаја, који су се такође односили на то годишње доба, па су неки елементи из те мешавине прешли и у групу сродних српско-хрватских обичаја. — Кад би главни обичаји са бадњаком били античког порекла, морали би се са њима на првом месту примити и антички називи за бадњак и за целу групу обреда, који су са њим у вези.

Уопште би најбоље било, кад би се приликом оваких истраживања поступало овим начином: код сваког обичаја изнаћи најпре оно што је општечовечанско и општеевропско, односно општеариско, па све то излучити из поређења, затим тражити све елементе, који се могу поуздано или врло вероватно сматрати као општесловенски, и на послетку за оне који претекну покушати да се нађе најприродније објашњење с обзиром на карактер и на терминологију појединих елемената и на њихово географско простирање.

Г. Шневајс је истина имао у виду више или мање готово све ове моменте, али је — што јако жалимо — у целини поступио начином, који је сасвим друкчији од овога, који ми сматрамо за најправилнији.

Општи је резултат, до којег је г. Шневајс својим истраживањем дошао (208), да у већини наших божићних обичаја, који су постали стапањем античких и словенских елемената, антички удео превлађује (у обичајима приликом ходова, у давању поклона, остављању постављеног стола, у врачањима за срећан почетак, у прорицањима и у улози светлости, ватре и зеленила са дрвета), док се у другима јаче истиче многобожачка словенска примеса (обожавање воде и небеских тела, обичаји са жртвовањем животиња).

Ми тврдо верујемо, да ће се многи од Шневајсових закључака примити као тачни или као најближи истини, али да ће с друге стране строга примена метода, који смо мало час истакли, унети можда у скором времену по коју знатнију коректуру у резултатима, до којих је он дошао.

ЈОВАН ЕРДЕЉАНОВИЋ

Dr. Franz Baron Nopcza, *Albanien* — Bauten, Trachten und Geräte Nordalbaniens. Berlin und Leipzig 1925.

Књига, укључно са литературом и регистрима, обухвата 257 страна већег формата и раздељена је, како то у главном и у наслову стоји, у четири одсека, само што код обраде на другом месту долазе справе а ношња тек на трећем.

У првом делу (стр. 3 и д.), после неколико општих уводних речи, прелази аутор на описивање примитивних једноставних грађевина, на пр. чобанских станова, колиба, појата, торова, примитивних водовода, мостова и др. Затим обрађује различне типове правих кућа за становање, почевши од примитивнијих сиромашнијих па све до најкомплицованијих и дотеранијих богаташких кућа. Осврће се на грађевни материјал, који се састоји из шибља, гњиле, дрва или камена, све према терену и климатским приликама. Посебно поглавље посвећује кулама, које су веран одраз политичко-социјалних прилика уопште на Балкану а у Албанији нарочито. Онда под насловом „Соба“ говори уопште о преградама и делима у кућама, прелазећи на детаљније описивање албанске луксузне собе у правом смислу и њену орнаментику. Најзад, у истом том делу, подаје преглед разних типова огњишта и пећи, држећи се и ту еволутивног реда и од примитивнијих и једноставнијих прелази ка савршенијим облицима.

Други део (стр. 94 и д.) почиње описивањем кућног намештаја, кухињског посуђа и других разних објеката потребних у кућном животу и газдинству. Из куће се прелази у поље и на описивање живота и рада у вези са земљорадњом. Описују се разни типови албанског и општебалканског дрвеног плуга, износи се

њихова географска раширеност у вези са историјатом и пореклом. Затим следеју прикази других пољопривредних справа и алата, као: за круњење кукуруза, вршење жита, крижање дувана, израђивање лана; описи ткачких станова, преслица, жрвања, млинова, притискова, превозних средстава, било кола било чамаца, скела, керепа и др., и најзад, у засебном поглављу овога другог дела, приказане су разне врсте албанског националног оружја

Трећи део (стр. 155 и д.) посвећен је албанској народној ношњи. Најпре се истичу особине у ношњи скадарских католика, па мухамеданаца са кратким освртом на старинску ношњу Миридита. Онда следе описи ношње из разних крајева Албаније, као Задриме, Малција Маде, Малција Вогела, Дукачина са кратким приказом новије ношње у Миридита и с некојим напоменама о албајској фризури уопште. У другој половини овога трећег дела даје писац анализу ношње најпре мушке (стр. 180—212) па женске (стр. 222—225).

Најзад у четвртој последњој глави (стр. 226 и д.) иде се за тим да се на доста оригиналан и методичан начин даде културно-историски преглед свих главних у претходним поглављима пертрактираних објеката албанске материјалне културе по њихову пореклу. Од 163 побројана објекта може да се за њих 64 поуздано утврди извор и од тих је, према Нопчину нахођењу, 12 старомедитеранске, 7 старосредњо-европске, 6 балканске, 12 илирске, 18 римске, 6 романске и 3 словенске (врста пећнице, плуг и двострука прегача) провениенције.

Ова Нопчина књига представља покушај једног синтетичког приказа албанске материјалне културе, док се на пр. Хинови ранији радови из те области ограничавају само на грађевине, а Хаберлант се појединим гранама бави увек напосе и одељењо. Опажа се да се аутор обилно користио резултатима једнога и другог свога претходника, као и још некојих других мимогредних истраживача из те области, на пр. Цвијића, Пача, Бересфорда, Тезера и др., а нарочито се може да констатује Хаберлантов утицај, па чак и онда када Нопча хоће да полемисе и покушава да оповргне или само коригује некоје Хаберлантове констатације или хипотезе, и то све из простог разлога, што је фактично Хаберлант у свим тим питањима, као јачи стручњак, први прокрчио стазу.

Дело Нопчино одликује се прегледношћу, и читаочев интерес и лакоћа у разумевању онога што чита нарочито је потпомогнута обиљем лепих и згодно распоређених цртежа свих важнијих објеката о којима књига говори. На крају су додане и четири табле са двоструким редом слика, које представљају разне албанске женске и мушке ношње.

П. К. БУЛАТ

Стеван Тановић, *Српска народна јела и пића из Ђевђелијске Казе (Српски Етнографски Зборник, књ. XXXII, Београд 1925, стр. 237—323).*

Због тога што и храна једне људске заједнице, била она велика (народ), била мала (племе, округ, срез, каза), представља њезину културу, са утицајима, који су је, помажући је или одмажући, стварали, Српска Краљевска Академија обратила је пажњу и на народна јела и пића и до сад им је посветила две књиге свога Етнографског Зборника (II и X). У последњој, тридесет другој, књизи дала је још два прилога упознавању српских народних јела и пића: један из Среза Бољевачког од пок. Саватија М. Грбића, а други из Ђевђелијске Казе од Г. Стевана Тановића.

По упуству, плану и распореду, које му је послао потписати, прикупио је још пре балканских ратова, Г. Тановић, учитељ у Ђевђелији, врло исцрпно градиво о народним јелима и пићима у тадашњој Ђевђелијској Кази. Њега је још тада била примила Српска Краљевска Академија за Етнографски Зборник, али је тек сад било могућности да се наштампа. Рад Г. Тановића заслужује особиту пажњу: прво, јер је из једне, до сад за нашу науку са свим нове и непроучене области, а друго, јер је израђен са пуно добре воље, савесности и марљивости.

На храни Ђевђелијске Казе виде се три јасне карактеристике: једна је израз опште српске културе, друга је израз локалних географских и климатских прилика, а трећа туђег утицаја. Прва је са свим природна, јер је становништво у Ђевђелијској Кази само део српскога народа. Друга је постала нарочитим утицајем плодности и богатства тога краја, те је јеловник постао врло обилат. Трећа је постала још једним, новим утицајем, утицајем туђе културе, која је ту имала знатног удела, те је јеловник постао врло разноврстан. Разноврсност се, на плодноме земљишту, у богатству, могла разити и сама собом, али називи (грчки и турски) и компликованост појединих јела јасно показују да је она јако помогнута и са истока, где је развијена култура јела старија и разноврснија. Томе у прилог иде и околност што је и техника справљања јела врло развијена: „Ни од чега, вели Г. Тановић, они начине укусно јело”.

Поређење јеловника Ђевђелијске Казе са јеловником наших мало плодних и од туђих утицаја и образаца удаљених крајева било би врло инструктивно. На јасно такво је поређење за сад искључено, јер из таквих крајева немамо још исцрпних описа народних јела и пића. Било би желети да се градиво о јелу и пићу прикупи и из других наших крајева. Распоред јела и пића по областима и поређења области према њима биле би ствари од великог научног интереса.

ТИХ. Р. ЂОРЂЕВИЋ.

Franz Doflein: *Mazedonien. Erlebnisse und Beobachtungen eines Naturforschers.* — Jena, G. Fischer, 1921.

Доживљаји и опажања једног природњака! Карактеристичан наслов за ово последње веће дело рано умрлог познатог немачког зоолога Франца Дофлајна. „Македонија“, дело врло симпатично примљено и радо читано у Немачкој, нас мора нарочито да интересује. Не само по томе што даје оригиналну и занимљиву слику Јужне Србије, Дофлајново дело привлачи пажњу већ и по томе што је изишао из пера једнога од најелегантнијих и најоригиналнијих природњака немачке нације, познатог писца „Ostasienfahrt“, „Tierbau und Tierleben“ и „der Ameisenlöwe“ Фини посматрач живе природе, у исто време уметник сликар и музичар, Дофлајн нам у својој књизи заиста прича своје доживљаје у Македонији. Али, реч доживљај треба овде разумети у особеном значењу. За Дофлајна је доживљај „све оно што је видео и чуо, што је доживео, испитивао и наслућивао, и што на његову душу утиче као какво уметничко дело“. Отуда је „Македонија“ једна по готову уметничка слика, пуна врелог сунца и живих боја, пуна симпатичне тежње да верно представи земљу и становнике, у исто време и пуна отмених и значајних опажања о живоме свету, особито животињском, који насљава Македонију. То није само обичан путопис једног природњака који проучава непознат крај, већ једна хармонична целина где се све „слива у један једини велики доживљај“.

Дофлајн се је у Македонији бавио у два маха, за време рата, у 1917. и 1918. години, заједно са немачком „mazedonische landeskundliche Kommission“. За време од непуне године дана, са познатом немачком истрајношћу и богатим средствима, али и са даром искусног посматрача, Дофлајн је успео да прикупи невероватно богату серију биолошких опажања и биолошког материјала, да запази и чак прецизира масу интересантних и значајних проблема везаних за органски свет Македоније, најзад да додирне и осети низ питања из других научних области која студија Македоније намеће.

У тој маси хармонично повезаних опажања и доживљаја, истичу се у првом реду његова зоолошка истраживања. То је било сасвим логично и очекивати од једног зоолога.

Фауна Македоније, као и у опште великог дела Балканског полуострва, веома је слабо позната. Општи услови научног рада у Македонији, све до пре релативно кратког времена, били су такви да су озбиљне студије из ма које било научне области захтевале приличну дозу самопрегоревања, каткада чак и херо

изма. Малобројна опажања која су појединци на брзу руку могли извести, показала су да је Македонија, у погледу своје фауне, један од најинтересантнијих крајева Европе. Заиста, по свом географском положају, по геолошком развиту и по пластици свог земљишта, Балканско полуострво, а особито његов јужни и западни део, пружају сасвим специјалне услове живота органском свету. Отуда се студија фауне Македоније иставља као врло благодаран посао за наше природњаке.

У Дофлајновом делу први пут су изнете и подвучене, у главним линијама додуше, карактеристичне одлике македонске фауне. Најпре у зоогеографском погледу. Из Дофлајнових опажања се јасно може извући закључак да је фауна Македоније састављена из средње-европских, северно-алпијских, источно-степских, јужних и ендемичних елемената. То је било логично и очекивати с обзиром на опште географско-климатске услове остварене у Македонији. Многбројни примери из различитих животињских група које Дофлајн износи, поткрепљују горњи закључак. Најинтересантнији су примери који се односе на источно-степске, јужне и северно-алпијске елементе у македонској фауни. Степски елементи су врло чести у југо-источном делу Македоније. Они су особито многбројни међу инсектима (неколико врста рода *Dorcadion*, *Leptosoma carinata*, *Apodiphus*, *Bombus haematurus*, *evermanni*, *niveatus*, врсте мравца *Messor* и *Rheidole*, серија врсте скакаваца, Термити и др., међу Аранеидама (*Galeodes*) и кичмењацима (*Citillus*, *Buteo*). Сви су ти облици махом малоазијског порекла, одакле су лако могли доспети на Балканско полуострво.

Још многбројнији су јужни и медитерански елементи. Они се сусрећу међу свима животињским групама, како међу кичмењацима тако и бескичмењацима. Серију јужних инсеката и других зглавкара, чија би листа била и сувише дуга, можда и најинтересантнија. Међу многим формама ваља истаћи интересантне, велике црне скакавце *Diparchus* и *Callimopus*, тако многбројне у Македонији, а који северно допиру само до Ниша; затим врсте *Saga*, *Tryxalis*, *Caloptenus*, *Paracinetus*, *Glyphanus* или велики свитац *Lucida*, чест је у јужној Македонији; међу раковима слатководну крабу *Telphusa fluviatilis*; најзад серија форма међу кичмењацима (*Clemmys caspica rivulata*, *Gymnodactylus*, *Eryx*, *Typhlops*, и др.).

Обе врсте елемената, јужни и степски, продрли су на Балканско полуострво са малоазијског копна, преко Грчке, вардарском а вероватно и струмичком долином. То се продирање, изгледа, датира још из терцијера, када је мост суве земље везивао малоазијско копно за Балканско полуострво. Ово се врло лепо може видети на птицама, међу којима јужне врсте иду, заустављајући се на појединим тачкама, следећим путем: Смирна, Кикландска острва, Грчка, ушће Вардара, долина Вардара (Плагуша, Велес, Скопље) до Врање, моравска долина до Паланке. Свака од поменутих тачака на овом путу представља северну границу извесног броја јужних врста. Регион између Демир-Капије и Велеса представља важну границу за велики број јужних елемената, како међу птицама и осталим кичмењацима, тако и међу инсектима. Ово је сасвим и разумљиво кад се узме у обзир да тај регион представља иначе важну климатску границу.

Број северно-алпијских елемената у македонској фауни је такође прилично велики. На високим планинама Македоније, чији врхови прелазе често 2000 м., остварени су повољни услови за живот стенотермних алпијских елемената. Тако је Дофлајн на Шар-планини, Перистеру, Јакуници и другим високим планинама могао наћи: *Bombus lapponicus*, *Osmia bulgarica*, *Andraena ephippium*, *Garodytes salieri*, *osa lia alpina*, *Anarta*, *Mnemosyne*, *Erebria*, *Argynnis* међу инсектима; *Diaptomus tatricus* међу раковима, *Chionophilus alpestris*, *Merula alpestris* међу птицама. Извесни од ових алпијских облика представљају аутентичне реликте глечерске фауне, чије је утврђивање на Балканском полуострву од значаја за познавање некадањег распрострањења старе глацијалне фауне.

Понајслабије су обрађене ендемичне форме Македоније. А оне су несумњиво најзначајније за географску карактеристику Македоније. Тиме се и може објаснити што Дофлајн у своме делу није јасно истакао важан зоогеографски мо-

менат Македоније и у опште Балканског полуострва, наиме значајну разлику западно-балканске и источно-балканске фауне, која се састоји у томе што је западни део полуострва бескрајно богатији у ендемичним и у опште у специфичним животињским формама. Две групе на којима се та разлика најјасне може констатовати, наиме рибе и Турбеларије, најслабије су обрађене код Дофлајна, често чак и са грешкама. Алпијска планарија напр. погрешно је забележена на Јакупици, где сам је ја узалудно тражио у истим изворима где и Дофлајн, а где би иначе њено присуство имало велики зоогеографски значај. Сличан је случај и са рибама. *Trutta ochridana* (белвица), специфична форма Охридског језера није ни поменута, а забележен је нпр. *Aspius garah* (буцов) који тамо не постоји.

Поред свега тога, Дофлајнова је велика заслуга да је истакао и подвукао многе карактеристичне зоогеографске моменте у Македонији, о којима је горе говорено.

Још су важнији биолошко-еколошка опажања Дофлајнова на македонској фауни. Иврстан посматрач, он је у овом погледу дао серију оригиналних и интересантних опсервација. Оне су многобројне, сусрећу се готово у свакој глави дела. Ја ћу истаћи и овде само неколико најинтересантијих. Пре свега утицај високе температуре и суше на састав фауне у току лета. Познато је да су лета у Македонији, у првом реду услед оскудице шума, жарка и врло сушна. Још у јулу месецу, врело сунце испржи и уништи готово сву зелену вегетацију која у пролеће покрива голе површине Македоније и даје им особиту чар. Ово нарочито важи за југо-источни део Македоније. Терен тада добија типичан изглед степе (Овче Поље на пр.). Велики број инсеката, птица, пужева и других организама који се иначе у пролеће у маси сусрећу, нагло ишчезава; њих замењује сада типична степска фауна окарактерисана претежно правокрилцима (*Locustidae*, *Mantis*, *Ameles*, *Empusa*, *Saga*, *Troxalis*, *Acridium*, *Psophus*, *Tettix*), иврцима (*Cicada*, *Tettigia*, *Tibicina*), Невронтерама (*Nemoptera*, *Myrmeleon*, *Macronemurus*, *Palpares*), Аранеидама (*Galeodes*), птицама (*Uruperops*) и сисарима (*Citillus citillus*). Промена је нагла и упадљива, и Дофлајн је слика на многобројним примерима.

Анализа његових оригиналних биолошких опажања на мравима, мрежокрилцима, пчелама, пауцима и глистама Македоније, одвела би нас и сувише далеко. Та су опажања, у осталом, делимично и публикована у стручним часописима.

Особито су значајна опажања на распрострањењу паразитских болести тропског карактера у Македонији и на њиховим преносницима, наиме о маларији, папатачи-грознници и рекуренсу. Македонија је типично маларични крај, и маларија у њој бесни са нечувеном жестином већ одавна. Болест крви, маларија је у Македонији пренасана посредством комарца *Anopheles maculipennis*, иначе главног преносника маларије у целој Европи. Али је Дофлајн указао на значај једне јужне врсте комарца *Anopheles superictus*, која је честа у Македонији и чије ларве претежно живе у текућим водама, наиме у потоцима и речицама. Ова врста представља, покрај *A. maculipennis*, значајног преносника тропске маларије у Македонији пред крај лета и у јесен.

Најзад, ваља истаћи и лепа биолошка опажања на воденој фауни Македоније. Фауна македонских потока тако специјалних по својим физичким карактерима, представља интересантну биоценозу чија би детаљна студија била благодаран посао. С друге стране, фаунистичка посматрања на македонским језерима, представљају интересантан прилог на основу кога се могу наслутити лимнолошки типови језера остварени у Македонији (олиго- и аутоτροφни тип).

Ја се не могу освртати на флористичка опажања Дофлајнова у Македонији. То ће свакако учинити компетентнији од мене. Али се извесно може рећи да и она представљају богат информативни материјал који се може искористити.

Остала Дофлајнова опажања, особито из области географије, етнографије, и етнологије, имају далеко мањи значај, више информативно-литераран по научан, на ретким местима несвесно пристрасан. Занимљиво изнесена, та се опажања сливају са биолошким у једну хармоничну целину.

Дофлајнова „Македонија“ у целини узета, преставља значајно информативно дело. Оригинална посматрања, духовито а често и уметничко излагање материјала, најзад елегантан и лак стил, дају овом делу особиту вредност. Излишно је и напомињати од коликог је значаја „Македонија“ за нашу средину. Она се може топло препоручити свакоме ко жели да упозна „das farbige, eigenartige I and Mazedonien“.

С. СТАНКОВИЋ.

Н. Кошанин: *Геолошки и географски моменти у развићу флоре Јужне Србије*. Зборник радова посвећен Јовану Цвијићу поводом тридесетпетогодишњице научног рада од пријатеља и сарадника. Београд 1924, стр. 591-603.

Област Јужне Србије пружа поље пуно оригиналности за изучавање фито-географије, флоре и вегетације њених планина. Радови г. Кошанина у овом правцу, поред велике научне вредности, имају и ту особину, да могу послужити као основ за практична испитивања у припремном периоду радова на пошумљавању голети Јужне Србије.

Геолошки и орографски моменти, поред других географских, које је г. Кошанин изнео у овоме раду, у вези са животом терцијерних реликата планинске флоре, могу изврсно послужити као увод у изучавања флористичких региона данашње шумске флоре. Поделом терцијерне флоре на жупну и планинску, г. Кошанин је јасно означио два биолошка и географска појаса, два изразита борбена фронта: доњи и горњи. Између њих се креће живот шумског региона на планинама Јужне Србије, и то је баш она околност, на коју се може и треба да ослања сваки рад на испитивању специјалне шумске ботанике у овим, у том правцу неиспитаним крајевима.

Као климатска карактеристика наших речних долина на југу важна је појава елемената субмедитеранске и медитеранске флоре на местима изумрле жупне терцијерне флоре за време глацијација. Њихово простирање је дошло постдијувиијално из флоре источног медитерана. Тако се у Демир-Капији, према мору отвореној, задржао орнар (*Quercus coccifera*), калинка (*Punica granatum*), сирка (*Zizifus sativa*), псомор (*Periploca graeca*), а неки су представници допрли до Кочана, Качаничке Клисуре, Тетова и Гостивара. Кроз речне долине отворене према Јадранском Мору доспео је до подножја планине Црнољеве и до Пећи македонски храст (*Quercus macedonica*), и *Forsythia eurorea* на серпентинске стране Губавца код Пећи. Македонски храст се јавља у охридској котлини, не прелази Галичицу и Петрину, али се налази код Водена у сливу Вардара.

У охридској котлини, на чију климу утиче Јадранско Море, а и сами термични ефекти језерске воде, важно је напоменути, између многобројних медитеранских елемената *Lupiregus excelsa* и *I oxucedrus*, *Quercus macedonica* и *Ficus carica*. На превоју Тафа-Сане, који је висок 1015 м., јавља се *Quercus macedonica* и *Pirus amygdaliformis*.

Као терцијерни реликт, шимшир има врло велико простирање у Јужној Србији. Вегетација шимшира на планини Жедену, јужно од Дервенске клисуре Вардара, упућује на чињеницу да је шимшир аутохтон, јер Жеден је у терцијеру био острво између скопског и доњополошког језера. То је случај и са дивљим кестеном у теснацу Црнога Дрима код села Лукова.

Планински терцијерни реликти у флори Јужне Србије јесу два ендемитна бора Балканскога Полуострва: молика и пуника (*Pinus Peuce* и *Pinus Heldreichii*). Њихово је простирање ограничено на високе планине примакнуте Јадранском и Јегејском Мору, јер су ова два бора становници високих планина. Линија њиховог простирања полази из северне Херцеговине, иде северном Црном Гором (планина Сењавина), прелази Проклетије, мало источно од Жљеба, полови Шарпланину и иде на југ до Перистера, где скреће на Исток и прелази венцем Нире на Пирин, Рилу и Родопе. Према центру Полуострва налази се муника у Муртеници на Златибору.

Pinus Peuce је становник претежно силикатне подлоге и не прелази на север Проклетије, на против, чешће је на југу и истоку на силикатној подлози. Обрнуто је са *Pinus Heldreichii*, који је чест на свима високим кречњачким планинама. Молика се налази и на кречњачкој подлози на великим висинама, где топлији кречњак од свежег силикатног земљишта омогућава њен опстанак.

Ова два бора су биолошки мало пластични и везани за специфичне услове живота те су слабији у борби за опстанак, са модерном флором. На Проклетијама и Шарпланини постоји мешање флоре Средње Европе са остацима терцијерне флоре у региону шуме, где се налазе заједно *Pinus Heldreichii* и *P. Peuce* са *Picea Excelsa* и *Betula Vergosa*.

Флора Средње Европе нашла је највише услова за одржање у региону букове шуме. Тако у субалпнском региону доминира формација клека (*Pinus Mughus*), а у саставу планинских шума доминира смрча.

Како је глацијални феномен на Шарпланини и Корабу био већи него на планинама јужно од њих, може се рећи да суватска зона на Шарпланини и Корабу, која је у Јужној Србији највећа, има са тога разлога тако велико простирање.

Геолошки и географски моменти, које је изнео и решио Г. Кошанин у флори Јужне Србије, показују пут орографским проучавањима која специјално интересују културног шумара у великом проблему пошумљавања голети.

О. КРСТИЋ.

Alan G. Ogilvie: *Physiography and settlements in southern Macedonia*. The Geographical Review, New York, April 1921., стр. 172—198.

Расправљајући о *Физиографији и насељима у Јужној Македонији*, писац најпре проматра стене, њихову структуру и везу са рељефом. Затим даје геоморфолошки поглед. Област се одликује планинским масивима, управо платоима са површима, између којих су изоловане котлине. Платои су обично дисецирани, правих и одсечних обода. Котлине су повезане само узаним клисурама, а негде испуњене језерима или барама, остацима старих језера. Према оваквим геоморфолошким особинама, писац је мишљења, да се физиографија ове мале области Балканског Полуострва може узети као тип за велике просторије између доњег Дунава и Егејског Мора. Ово се не може примити као тачно. *Ј. Цвијић* је јасно показао да у источном и средњем делу Балканског Полуострва постоји знатна разлика у физиографији области северно и јужно од Балкана. Северно од Балкана до доњег Дунава су области пространих површи, у којима су ретко заступљени и секундарни речни или тектонски басени. А тек јужно од средњег Балкана, у Родопској Маси, и особито у Повардарју и јужном Поморављу, настају области многобројних изолованих тектонских басена између планинских масива. Физиографија Јужне Македоније може се, дакле, узети као тип само за ове области, које са многих котлина имају изглед шаховске табле (*Ј. Цвијић*, Балканско Полуострво и јужнословенске земље, I, 33, 38—40). Писац се најзад посебно бави о мањим географским областима Јужне Македоније од Вардара на Исток, одакле и потичу проматрања, која је учинио за време Великог Рата.

У састав платоа улазе стене, које писац сматра као прелазне између кристаласте Родопске Масае и динарских слојева: зелени хлоритошисти са жицама кварца и серпентина, појасима гнајса и уметцима кристаластог кречњака. То су кристаласти шкриљци планине Беласице, Бешика, Круше, Хортача, за које је *Ј. Цвијић* утврдио да припадају правој Родопској Маси (Геоморфологија I, 219—220), док писац за своју претпоставку не доноси доказе. На сучељању правца слојева кристалистих шкриљца ЗЈЗ—ИСИ са још чешћим правцем приближно СЗ—ЈИ постале су потолине, као око масива Крушке, Бешика, Калкидика, чије је спуштање извршено у Терцијери и почетком Квартера, када је постао и егејски басен. Дуж раседа ивицом платоа јављају се еруптивне жице, а југоисточно од Солуна и грамада габра и диорита. Правац одсека платоа ретко одговара правцу

слојева. Често су одсеци разних платоа паралелни, можда раселине геолошки не-доказане; овуда избијају терме и јављају се трусови. Виши су платоу застрти црвеном резидуелном глином, која је знак дуготрајне ерозије. Гнајс и мермер, као најотпорнији, чине гробене. У низијама и котлинама између планинских масива налажене су сарматске глине и слатководни језерски пескови и кречњаци. Језера су сплашњавањем постала изолована у котлинама. У равнинама котлина претлађују речни наноси, по ободу речне плавине.

Писац свуда на платоима издваја четири површи: две више површи узима за старије и убраја их у пинемене, а две ниже, које су усечене ободима басена између платоа, одређује као језерске терасе. *Језерске терасе*, покривене глинама, и песковима, младе су, јер су слабо дисециране. Виша језерска тераса, од 240—280 м., прати југозападни обод Круше, северну страну Халкидика, а пружа се и источно од ушћа Струме, и западно од доњег Вардара. Нижа језерска тераса, од 140—180 м., ниже се с обе стране долине доњег Вардара. *Пинепени* су постали поглавито флувијалном ерозијом, пре усецања језерских тераса испод њих. Виши је пинепен од 480—780 м., а нижи од 320—420 м. Висина им опада са Северозапада ка Југоистоку. Можда су оба пинемена постала у истој периоди флувијалне ерозије, али се често запажа прелом између њихових површина, што може бити услед прекида топографског циклуса. Виши пинепен обухвата врхове Беласице, западни део Круше и Лаханску преседлину између Круше и Бешика, који леже у истој линији са клисуром Струме источно од Беласице и са Дервентским пролазом у Хортачу, који су остаци речне долине, по Цвијићу рад старије Струме. Виши је пинепен развијен и на југу од Бешика и на Халкидику, где је уједначење висине око 500 м. Изнад вишег пинемена издижу се планински врхови. Нижи је пинепен тински развијен на југозападној страни Круше и Бешика, затим на Халкидику.

На крају расправе писац излаже проматрања о физиографији и насељима у појединим мањим областима Јужне Македоније између доње Струме и доњег Вардара: о дојранско-струмској потолини, о масиву Круше и Бешика, о лангачко бешичкој потолини, о полуострву Халкидику и о долини доњег Вардара.

МИХ. С. РАДОВАНОВИЋ.

ДОДАТАК. — Уз реферат о главним одељцима горње расправе, о геолошкој грађи и геоморфолошким цртама, потребно је учинити још ове напомене о вредности пишевих резултата.

О овим областима Јужне Македоније имамо и врло исцрпна старија геолошка и геоморфолошка проматрања Ј. Цвијића у делу: *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије*, књ. I и II, 1906. год., и књ. III, 1911. год. Пишеви резултати геолошке врсте могу послужити као краћа обавештења читаоцима *The Geographical Review*-а, али они после Цвијићевих резултата те врсте (*Основе I—II*, 356—435, III, 861—864), не само да не дају никаквих новина, већ у многоме и изостају иза њих. Пишеви резултати геоморфолошке врсте једним делом, о језерском рељефу, истог су односа према Цвијићевим ранијим резултатима, и у толико су добри. А другим делом, о старијем флувијалном рељефу или пинеменима, писац из ових области збиља доноси и новина, али врло сумњиве вредности: не могући ослободити се често дубоко укорене мисли, да се језерски рељеф може констатовати само у изолованим котлинама, писац проглашава све више језерске прибрежне терасе и површи, које изводе из котлина, за флувијалне површи или, према америчкој шеми ерозионог циклуса, за пинемене. Међутим, Ј. Цвијић је у овим, као и другим средишним и јужним областима Балканског Полуострва, утврдио несумњиво рељеф старог Егејског Језера, за време чијих су високих фаза, за тераса око 760—780 м. и око 670—680 м., биле нашироко или језероузинама везане многе котлине Јужне Србије, бугарске и грчке Македоније, Тесалије и Тракије, а затим се, при даљем сплашњавању, образовала језера појединих изолованих котлина или група котлина (*Основе*, III, 698—699, 861—915, 924—964 и др.; *Геоморфологија*, I, 525—546). Пишеви пинепени, виши од 480—780 м., и нижи од 320—420 м., управо су серија језерских

прибрежних тераса и површи једноставне водене просторије старог Аксијског (око доњег Вардара), Мигдонијског (око садањег Ајвасилског и Бешичког Језера) и Стримонског Језера (у дојранско-струмској потолини, око садањег Дојранског, Бутковског и Тахинског Језера), која су чинила главни део великог Егејског Језера. Ова су три стара језера и после фаза двеју високих егејских тераса, све до терасе од 260 м., чинила још увек једноставну, јако редуцирану масу великог Егејског Језера (Основе, III, 874—875). Горња зараван пишепле према вишеј, такође је уврштена у виши пинеПЛЕН. А доња зараван вишег пинеПЛЕНА, око 480 метара, одговара језерској тераси скоро исте висине, 488 метара, која је констатована у басену старог Аксијског Језера (Основе, III, 865—866). Пишчев нижи пинеПЛЕН, 320—420 метара, несумњиво одговара изразитој језерској тераси од 350—400 метара (Основе, III, 865—866). О овој серији језерских тераса, које писац убраја у пинеПЛЕНЕ, Цвијић је утврдио несумњиве и геолошке и морфолошке трагове. А сам писац, мада место њих налази пинеПЛЕНЕ, као што смо видели, није начисто с начином њихова постанка. И тек у самим ужим котлинама, дабоме нарочито изнад данашњих језера, писац верује у постојање језерских тераса. Тако виша језерска тераса, од 240—280 м., коју писац налази источно од ушћа Струме, јесте Цвијићева тераса засебног Стримонског Језера од 250—260 м. (Основе, III, 861 и даље). А нижа језерска тераса од 140—180 м., коју писац налази око доњег Вардара, јесте Цвијићева тераса такође изолованог Аксијског Језера око 150 м., а од ње је нешто виша тераса такође изолованог Мигдонијског Језера од 192 м. (Основе III, 861 и даље). Остале ниске и најниже језерске терасе, до исушивања језерских котлина или сплашњавања на нивое садашњих језера у појединим котлинама, које је Цвијић до детаља утврдио, пратећи еволуцију језера од највиших егејских фаза, писац није ни приметио. Када писац није могао запазити ни многе ниске језерске терасе, које је, као најсвежије очуване абразионе облике, било најлакше реконструисати, онда је разумљиво што је високе језерске терасе и површи, још од краја Плиоцена и кроз Дилувиум изложене дисекцији и спирању, уврстио у пинеПЛЕНЕ.

ВОЈ. С. РАДОВАНОВИЋ.

Fritz Klute: *Skizzen aus Mazedonien und Albanien. Zwölf länderkundliche Studien. Von Schülern Alfred Hettners ihrem Lehrer zum 60 Geburtstag. Breslau 1921., стр. 103—116.*

Клуте је у духу географскога правца Хетнера дао два мала прилога за регионалну географију: један о Маријову у Јужној Србији, други о котлини горње Шкумбе у Арбанији. Проматрања су из времена Великог Рата.

У Маријову је Клуте испитивао само средишни, најшири део котлине. Долином Црне дели је на две морфолошке различите области: дуњску на западној страни, лево од Црне, по селу Дуњама, и витолишку на источној страни, десно од Црне, по селу Витолишту.

Дуњска је област састављена из гранита и правцем СЗ—ЈИ набраних слојева кристаластих шкриљаца. Тектонском одговарају орографски и хидрографски правци. Вредно је Клутеово запажање, да се од Дуња далеко према Југу, изнад клисурастих долина с обеју страна Црне, да пратити пространа површ, која је уз ток Црне приметно нагнута, а супротно нагибу старе долинске равни река тече на Север клисуром, која је преко 200 м. дубоко у површи усечена. Још Цвијић је, у својим „Основама за географију и геологију Македоније и Старе Србије,” при решавању проблема Црне, претпоставио у њеној долини инверсни рељеф. Он је узео, да се у Неогену између Маријовске Црне, која је притицала Тиквешком Језеру, и Пелагонијског Језера, коме је притицала Железничка Црна, налазило развоје око данашње Скочивирске Клисуре или мало ниже (пом. дело, књ. I, стр. 339.). Затим је дошао до закључка, да је Црна услед живље регресивне

ерозије пробила ово развође, да је њоме по извршеној пиратерији отекло Пелагонијско Језеро, и да је тако постала данашња Црна (стр. 340.). *Клутеово* запажање потврђује Цвијићеву другу претпоставку, да се старо развође налазило ниже Скочивирске Клисуре. Али *Клуте* није утврдио то старо развође.

У Витолишкој области преко кристалистих шкриљаца пласасте структуре и истог правца слојева дискордантно налажу наслаге туфова, таложених у слаткој води а пореклом од трахитских и андезитских ерупција источног обода котлине, такође слојеви мркога угља и слатководног кречњака; цела серија представља више стотине метара дебеле талоге језера горњоплиценске старости. *Клуте* узима, да је језеро постојало само источно од Црне, у Витолишкој области, и, пошто у Дуњској области није нашао језерских седимената, претпоставља да је она раније издигнута. Сматра да је Витолишка област лако издигнута табла, а затим до 200 м. дубоким клисурама у плоче рашчлањена. Ни ово не може бити довољно објашњење о морфологији Маријова. Даље писац доноси из Маријова нешто климатолошких и антропогеографских проматрања.

После нешто података о западној обали Охридског Језера, затим преко превоја Ђафа Сане о котлини Пренс, *Клуте* доноси занимљива опажања о котлини горње Шкумбе (област Мокра). Она је потолина, испуњена маринским неогеним седиментима, чији су слојеви срозани између старијих стена и у синклиналу набрани, на уздужној оси хоризонтални, по ободу усправни. Шкумба тече осом потолине и на С.з-у код Ђукса се окуком пробија кроз кречњачку пречагу. О Шкумбиној пробојници *Клуте* не даје никаква објашњења. На планинском оквиру, који прелази 2.000 м., *Клуте* је нашао шест циркусних језера у висини 1.700—1850 м.; циркови су источне експозиције, док влажни ветрови и сада као и у Дилувиума, долазе са Запада. Наводи и једно циркусно језеро, на Добром Пољу, на јужном оквиру Маријова, у висини 1.700 м. И овде следују иза морфолошких још климатолошка, фитогеографска и антропогеографска проматрања.

Цео је чланак вредан пажње, пошто се изузму етнографске напомене, које је писац из обзира савезничке привржености Немаца према Бугарима за време Великог Рата без познавања ствари уметнуо.

ВОЈ. С. РАДОВАНОВИЋ

Орест. Крстић: *Сувашки појас на планинама Јужне Србије*. *Šumarski list, Zagreb 1924, god. 48, br. 3., стр. 112—116.*

Писац, шумарски инжењер у Скопљу, који је ради шумарства пропутовао многе планинске области у Јужној Србији, бави се овде у неколиким најкраћим цртама о утицајима људске активности на распрострањење суватског појаса у овој земљи. У доба Турака извршена је девастација шума у Јужној Србији. Шуме су палили и крчили сточари, нарочито познати номадски балкански сточари, ради проширавања пасишта. Шуме су уништаване особито и дуж путева, преко планинских превоја и преседлина, ради безбеднијег караванског саобраћаја. Многе су шуме искрчене и стварањем нових насеља: испред најезде и зулума Турака, а нарочито због почифличавања пољских села, хришћанско је становништво избегавало у планинске крајеве, и овде је, на новим насељима скровитијег положаја, проводило безбрижнији и заснивало слободнији економски живот.

То су, према писцу, главни начини проширавања суватског појаса у шумским областима Јужне Србије. Врло би вредно било, када би писац у овом питању, које је у главном само начео и добро поставио, отишао и даље. Могу се наћи и други узроци. А тиме се залази и у опште у питање девастације шума Јужне Србије. Шуме су особито уништаване и ради прављења ћумура („еглење”, „ваглење”) у свима планинским и потпланинским насељима. Све до постављања вардарско-косовске железнице, 1873. године, у пределу око Вардара ниже Велеса и Црне до у Маријово, прављени су многобројни „кораби” и „шајке” за спуштање жита у Солун, а „плани” за „ћересте” и после тога, све до 1912. год., непрестаном су спуштани низ ове реке у Солун. Познати су и други начини обезшум-

љавања. Но тиме се суватски појас није увек проширавао. Постајале су њиве у крчевинама, а и многе голети настале. Кад се већ ради о питању уништавања шума, треба га целог обухватити. Наши би шумарски стручњаци, по примеру г. Крстића, могли у овоме правцу много дати, и зарад практичних сврха своје струке, и на корист науке.

ВОЈ. С. РАДОВАНОВИЋ.

Dr. Erich Kuhbrodt: *Klimatologie und Meteorologie von Mazedonien Ein Beitrag zur Klimakunde der Balkanhalbinsel.* Из: Archiv der Deutschen Seewarte, XXXVIII. Hamburg 1920, str. 1—61.

Значајна климатолошко-метеоролошка расправа, коју је писац дао на основу дугогодишњих посматрања на метеоролошким станицама у Скопљу, Битољу, Солуну и Кавали из времена под Турцима, која су знатно допуњена скоро трогодишњим метеоролошким посматрањима за време Великог Рата у Битољу, одн. Прилепу, Удову и Драму.

Писац расправља о свима главним климатским основама, као о ваздушним притисцима, о температурним приликама, о влажности и облачности ваздуха, о атмосферским талозима у разна годишња доба, о правцу, брзини и чистини приземних и горњих (до 5 км. висине) ваздушних струја, где се нарочито осврће на „вардарац“ и „етезију“, затим о временским особинама. На крају даје преглед општих особина климе Јужне Србије и њеног егејског приморја под Грчком. Довољно је обрађена пажња и на земљиште као климатолошки фактор. Писац је потпуно успео, користећи се и искуством, које је стекао, и личним проматрањима за време Великог Рата.

Овом је расправом засад допуњена празнина у климатолошком познавању Јужне Србије и суседних области. Она ће добро послужити још извесно време, док се не обогати новим, сигурнијим, многобројнијим и исцрпнијим посматрањима, која настају од овога лета, захваљујући великој предусретљивости директора Београдске Метеоролошке Опсерваторије г. др. П. Вујевића, који поставља у Јужној Србији велику мрежу метеоролошких станица. Очекујемо да ће посматрачи на станицама са великом марљивошћу и тачношћу вршити метеоролошка посматрања, чији су резултати, поред научне вредности, врло значајни и за разноврсне практичне примене, коју све више налазе у једној културној земљи.

ВОЈ. С. РАДОВАНОВИЋ.

Браство. XV—XIX. 25, 27, 29, 31 и 32 књига Друштва Св. Саве. Београд. 1921—1925.

Браство је у Српству врло добро познати годишњак Друштва Св. Саве. Издаје га друштво од свога постања. Излажење је било прекинуто за време балканских ратова и последњег светског рата. Браство је најбоље уређивана национална читанка; у њему сарађују наши најистакнутији људи у науци. У популарној форми упознају се читаоци с нашом народном територијом, народном историјом и животом нашег народа. Како наши најбољи стручњаци сарађују у Браству, често се у чланцима налазе одлични прилози нашој националној науци. Ми ћемо приказати послератне књиге Браства и то, у првом реду, оне радове у њима који се односе на Јужну Србију.

Прва поратна књига Браства (XV) јасно показује тежњу да се упозна што шири круг читалаца са целокупним народним подручјем Срба, Хрвата и Словенаца. Нарочита пажња је обрађена на оне делове који су, било у целини, било делимично остали под туђом влашћу и нису политички уједињени са народном целином. Као општи увод за упознавање државе уједињеног народа Срба, Хрвата и Словенаца служе чланци г. Николе Вулића: *Наше земље у старо доба* и г. Станоја Станојевића: *Државе Срба, Хрвата и Словенаца.* У првом се приказује летимично, али ипак свестрано и врло прегледно, наша земља у преисто-

ријско и грчко-римско доба, а у другој даје г. Станојевић кратак, концизан и темељан преглед историје националних држава, које су се образовале од до-ласка Словена на Балканско Полуострво и биле претече садашњој држави, на-глашујући нарочито географски положај појединих мањих народних група, што је био разлог различитим политичким и културним утицајима. Јужној Србији су посвећени чланци г. Павла Поповића, *Српска Македонија*, и историјски преглед, г. Јована Х. Васиљевића *Српски народ и турске реформе (1852—1862)* и г. Бор. Ж. Милојевића *Границе и број нашег народа у Јужној Македонији*. Г. Поповић расправља и решава питање да ли је Македонија историјски бугарска. Овај чланак, својом документованошћу, озбиљношћу тона и стила, чини импресију касационе пресуде, којом се решава несумњиво и дефинитивно један дуг спор, у који је противна страна уносила више страсти него разлога. Г. Васиљевић пише, често са непотребном опширношћу, о путу Великог Везира Мехмед Паше Кибризлије 1860 године кроз Бугарску, Србију и Јужну Србију. Овај пут Великог Везира учињен је под притиском Великих Сила, нарочито Русије, и под изликом да се испита потреба рефорама у Турској империји. Г. Милојевић приказује стање нашег народа у Јужној Македонији, која политички данас припада Грчкој. Забележио је и народна предања о Краљевићу Марку, о Боланом Дојчину и т. д. Несумњиво се опажа и на овим предањима дегенерација, какву констатује г. Тих. Р. Ђорђевић (*Српске колоније у Будиму и околини*), на народним умотворинама међу будимским Србима. Нема једрине и свежине у мотивима, чиме се одликују народне умотворине и народна традиција у централним деловима нашег народа. Дегенерација народних мотива по периферији, чини интересантан етнопсихолошки проблем.

У XVI књизи приказане су две најмаркантније личности наше средњевековне историје: Св. Сава и Цар Душан. Г. Владимир Ђоровић приказује живот и рад Св. Саве. Јасним посматрањем реалних фактора средњевековног државног живота, утврђује г. Ђоровић велико дело Св. Саве: интелектуално стварање српске државне мисли, којом је употпуњено физичко дело Немањино. Она је служила као најсолиднија основа на којој су генерације изграђивале до данашњих дана нашу народну историју. Савина мисао је лежала, као реалност, у основи најидеалнијег, скоро романтичког, култа личности Св. Саве. Г. Ст. Станојевић је изложно историју цара Душана и приказао његову личност. Цар Душан је најпопуларнија личност наше историје. Његово дело највеће је по замисли и по временом успеху, али без реалне основе, те се није одржало. Г. Станојевић дубоким историјско-психолошким посматрањем открива разлоге који правилно осветљавају Душаново дело и његову пропаст. Цар Душан је био психички компликована личност. Поред поступака трезвеног политичара и државника, срећају се у његовом животу сентиментално-романтичарски поступци и нереално схватање прилика. Снагом своје личности успевао је за живота да одржи надмоћ над дивергентним факторима његове простране државе и да се успешно користи виталним силама Немањине државне творевине. Смрћу његовом нестало је протутеже овим реалним силама и због тога се његова творевина тако брзо распала. — Поред ових да истакнемо још чланке г. Јована Х. Васиљевића *Скадар* и г. П. Костића *Призренско Друштво* С. Саве. Први је прилог испитивању области где наш народ живи, други је прилог историји српске националне борбе под Турцима.

XVII књига. — Г. Никола Вулић, у чланку: *Старине у нашој земљи*, у прегледу свих старина у нашој земљи, спомиње и приказује и старине у Јужној Србији. Г. Вулић одлично познаје старине у Јужној Србији, јер је већину од њих, већ раније, сам пронашао и стручно приказао. — Г. В. Јагић у чланку *Изгнаници из Моравске после смрти Методијеве* описује живот и рад Методијевих ученика који су дошли међу Јужне Словене. Њихов рад, специјално Климентов и Наумов, значи ширење и утврђивање словенске цркве, писмености и књижевности међу Јужним Словенима. Велики слависта дотиче се свих научних проблема с овим питањем у вези и јасно карактерише рад два најбоља Мето-

дијева ученика. — Г. Ј. Х. Васиљевић описује Охрид. Охрид је град који је играо врло важну улогу у нашој прошлости и г. Васиљевић истиче све те моменте. — Подаци о становништву у жужној Србији Македонији нису никад били поуздани за време Турака. Турска власт није водила рачуна о томе, и сви путници, публицисти и научници, који су публиковали статистике из ових области, стварали су их и дотеривали према својим специјалним, политичким циљевима и интересима. То су искуство стекли и наши научници, на првом месту г. Ј. Цвијић; и многи странци. Због тога је од великог интереса чланак г. Гргура Јакшића *Становништво Македоније у почетку XIX века*, у ком приказује једну неиздату француску статистику од 1807 године. Ова статистика је израђена 1807 године у француском штабу у Задру, у Далмацији, по податцима које су слали француски официри у току 1806 и 1807 године из Турске, где су били да проуче поједине области у војничком погледу. Поред осталих података врло су значајни и драгоцени подаци о језицима који се говоре. У њој се сретамо само са српским, грчким, турским и арбанашким језиком у Македонији. Не треба нарочито образлагати непристрасност и озбиљност ове статистике. Статистика је нађена у архиву Министарства Војног у Паризу. Г. Јакшић је приказом ове статистике дао добар прилог нашој науци. — Поводом педесете годишњице Богословско-Учитељске Школе у Призрену, пише г. прота Стеван Димитријевић о историји те школе и о заслугама Симе Игуманова за ову школу, која је за време Турака високо држала српску мисао и била средиштем нашег целокупног рада. — Г. Светозар Томић описује једно своје путовање (*Скопље—Тетово—Гостивар—Маврово—Галичник*) 1905 године и даје многе историјске, археолошке и етнографске податке о крајевима кроз које је пропутовао.

XVIII књига. — Књигу отвара г. Јован Х. Васиљевић са чланком *Прилике под којима је постало Друштво Св. Саве и његов рад од постанка до сада*. Приказује постанак и историју овог племенитог друштва за ширење просвете и неговање националног осећаја и врлина у српском народу, са геслом: Брат је мио које вере био. Главни део рада Друштва Св. Саве везан је за Јужну Србију. — Г. Васиљевић описује још у овој књизи Цариброд и Босиљград и износи интересантне детаље из борбе Срба у тим крајевима за ослобођење и уједињење са Србијом. — Г. Станоје Мијатовић у чланку *Град Воден* описује варош, становништво, живот и занимање, старине и околину. Град је и данас сачувао свој словенски карактер. Зар. Р. Поповић објављује овде своју приповетку *Причек*, коју бележимо јер јој је сиже из Јужне Србије.

XIX књига. — Под насловом *Муслимани наше крви у Јужној Србији* расправља г. Ј. Х. Васиљевић поглавито о проблему турчења нашег народа у Јужној Србији. У овом темељном чланку г. Васиљевић утврђује разнолике реалне факторе који су утицали на турчење нашег народа. То су, у првом реду, извесне мере државне управе по државном устројству, а претежно социјално-економски разлози. Оваквим расправљањем успешно се коригује у народу застарела, романтичарска, схватања о турчењу нашег народа у Турској. — Г. Милован Ристић у 15 поглавља даје исцрпан географски и историјски преглед о Струмици. — Прошле, 1924, године, прослављена је у нашем народу успомена на младога Ђорђа, Србина из Кратова, кога су Турци 1515 године спалили у Софији. Ђорђе Кратовац је примљен у ред светитеља у православној цркви Јужних Словена као мученик за хришћанску веру. Г. Л. Мирковић са пијететом и разумевањем приказује биографију, житије Св. Ђорђа, службу његову, дотиче се проблема канонизације овог светитеља и износи прикупљене податке о његовом празновању у току времена и, најзад, говори о иконама Св. Ђорђа Кратовца. — Још једна маркантна личност из Кратова је приказана у чланку г. Т. Р. Ђорђевића *Михаило Кратовски Митрополит*. „Михаило Митрополит, поклоник Божјег Гроба, Светога Јерусалима, од српске земље, града Кратова” истиче се, почетком XVII века у Јужној Србији, као светао пример српског првосвештеника. Он је био истакнут црквени човек, добар Србин и вредан књижевник. Г. Ђорђевић изнео је, и поред велике оскудице историјских извора, рељефну слику ове интересантне личности. — У чланку *Цин-*

царска насеобина у Призрену и црква Св. Спаса г. П. Костић бележи историјске податке о борби између Срба и Цинцара, фанариотских експонената, за време Турака у Призрену. — Под насловом Кирил Пејчиновић — Доситије Јужне Србије описује г. Лазар Мирковић живот и дела писца и народног учитеља из Јужне Србије, који је у почетку XIX века писао и штампао, у Будиму, књиге на простом, некњижевном народном језику. Игуман Марковог манастира и манастира Лешка је ван сваке сумње интересантна просветитељска личност у Јужној Србији и због тога је вредно позабавити се његовим радом и животом.

Завршујући овај приказ дајемо израза уверењу да ће и даље књиге Браства одржати добру традицију досадашњих: да ће пружати широким читалачким слојевима нашег народа, у лакој, популарној обради, научне резултате наше националне науке.

П. СЛ.

Јеремија М. Павловић: *Брегалничка Област*. Библиотека „Јужна Србија,“ бр. 2. Београд, 1924. 16⁰, стр. 1-140.

Користећи се познатом литературом, и на основу проматрања 1919.—1920., писац пружа обавештења о земљи и народу у пољима и жупама ове области. Ту су статистички подаци и географски прегледи појединих малих области; описи бања и природних лепота, рудишта и путова, вароши и варошица; и, најзад, многе белешке о народном животу. Доноси и неколико слика. Белешке о народном животу и привреди представљају бољи одељак књижице, и имају интереса за антропогеографа и етнолога. Иначе је књижица, као и сама Библиотека „Јужна Србија“, популарног карактера.

ВОЈ. С. РАДОВАНОВИЋ.

Јеремија М. Павловић: *Дојран и Дојранско Језеро*. Библиотека „Јужна Србија,“ бр. 3. Београд, 1925. 16⁰, стр. 1-104.

Бавећи се као учитељ у Дојрану 1913.—1915., писац је марљиво бележио своја антропогеографска и етнoлошка запажања о Дојрану и околини. За време Великог Рата Бугари су крајем октобра 1915. заузели Дојран, а 1916. заједно са Немцима варош раселили. Тако је стари Дојран уништен, а 1918., после поновног ослобођења, Дојранци су основали нови Дојран, за сада мало рибарско насеље, на ушћу Топлеца у Дојранско Језеро, тамо где је био Дојран српског средњевековног доба и још старији. После овако великих промена у животу ове стародревне рибарске вароши, пишчева су запажања, мада често овлашна, у толико драгоценија. Показују оно што је нестало. Писац доноси и 18 слика из старог Дојрана; штета што су већина врло слабо репродуковане.

ВОЈ С. РАДОВАНОВИЋ.